

חקר נוסחאות התרגום בכתבי היד התימניים על ידי רבני תימן וחכמיה

מנהגים רבים עתיקי יומין אשר עריסתם בזמן חכמי המשנה והתלמוד שעברו ונשתכחו מן העולם במרוצת הדורות נשתמרו בגולת תימן. אחד מהם הוא המנהג להעמיד ילד על יד העולה לקרוא בספר תורה, ועל כל פסוק שקורא העולה, מתרגם הילד תרגום אונקלוס על אותו פסוק, ועל כל פסוק שקורא המפטיר בנביא, מתרגם הילד את תרגום יונתן בן עוזיאל.¹

מקום של כבוד קנו להם תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל להפטרות בעדת תימן. לתרגומים יש תפקיד ליטורגי, אמירתם בשעת קריאת התורה בציבור על ידי ילד.² דבר זה מחייב לימוד ושינון שלהם אצל המארי במשך השבוע.

תרגומים אחדים יש למקרא, המפורסם בהם תרגום אונקלוס, והוא הנפוץ והמקודש מכולם. מעמדו של תרגום אונקלוס היה כה חשוב ורם, "עד שנתחברה לו מסורה, לשמר כל אות וכל מילה שבו לבל תשתבש".³ מעיון בהערות המוסרה עולה שכבר בתקופה קדומה הילכו בתרגום נוסחאות אחדות, שכן מצינו במוסרה מחלוקות בין ישיבת סורא לבין ישיבת נהרדעא במסורת הקריאה של הרבה מילים בתרגום, ואף נאמר בה שיש נוסחאות שנועדו לתרגום בציבור לצד נוסחאות שלא נועדו לתרגום בציבור.⁴ למותר לציין שחילופי נוסח רבים בין כתבי היד התימניים, שהעסיקו את הרבנים שעסקו בחקר נוסחאות התרגום, היו קיימים כבר בתקופה קדומה.

1 הרב עראקי הכהן, פתח דבר, עמ' א.

2 כן הוא המנהג בתימן בדרך כלל, אך בעדן, כחלק מאימוץ מנהגי הספרדים, נתבטלה אמירת התרגום לתורה ולהפטרות. ראה: הרב יעקב ספיר, אבן ספיר, חלק ב, עמ' ח; הרב אברהם ערוסי, קורא הדורות, עמ' קמה; יהודה ניני, תימן וציון, עמ' 67; ועוד. מידידי השנון, ד"ר דורון יעקב, חוקר מסורת עדן, שמעתי שמנהג בני עדן לתרגם את ההפטרה במקצת מן החגים, וכן הוא מנהג מקצת מיוצאי צפון אפריקה. [המקור לזה בדברי התוספות: "והא שאנו מתרגמין הפטרות של פסח ועצרת טפי משאר ימים טובים, לפי שהן מדברות בנס היום, כדי לפרסם הנס, וכן במתן תורה כדי לפרסם הנס". הערת הרב אליקים צדוק]. כמו כן שמעתי ממנו שבעדן מתרגמים גם את שלוש המגילות. ושח לי גם שאף על פי שלא נהגו לתרגם בעדן בשעת קריאת התורה, היו קוראים שניים מקרא ואחד תרגום במקהלות עם בערב שבת לפני תפילת מנחה.

3 כשר, תרגומי המקרא, עמ' 80.

4 ראה לקמן, שציינתי דוגמה לזה מתרגום הפסוק "וגבר עמלק".

חקר התרגום העסיק חוקרים רבים, בני ברית ושאינם בני ברית. קדרי⁵ סקר את המחקר שנעשה עד זמנו בכמה תחומים: בפרשנות – אונקלוס וההלכה, סטיות אונקלוס מן המקור העברי, עקיבות וחוסר עקיבות בתרגומו; בתחום הפילולוגי-היסטורי – מי היה אונקלוס? אימתי נתהווה תרגומו? עריכתו, דרך התרגום, מגמתו, קטעים באונקלוס שאינם שלו, יחס ה'ורלגה'⁶ של אונקלוס אל נוסח המוסרה; וגם בשאלת מהדורות הטקסט, הניקוד והמוסרה, הדקדוק, הקונקורדנציה, המילון והדיאלקטולוגיה (שאלת מקומה של לשון אונקלוס בקרב הדיאלקטים הארמיים).

חכמי תימן עסקו גם הם בחקר התרגום. עיקר עיסוקם היה בחילופי נוסח, בניקוד ובדקדוק, ונדרשו מטבע הדברים גם לתחומים אחרים שנזכרו לעיל, כגון לתחום הפרשנות.

במאמר זה אני מבקש לסקור את ספרי התרגום התימניים, את חכמי תימן שעסקו בחקר התרגום, את חיבוריהם ואת הערותיהם, הן אלה שנדפסו הן אלה הספונים בכתבי יד ואינם ידועים לחוקרים ולציבור בני התורה.

פרק א – כתבי היד התימניים של התרגום

תרגום על פה

לעניין התרגום, כותב הרמב"ם:⁷ "ולא יתרגם מתוך הכתב אלא על פה". חכמי תימן בדור האחרון, שהכירו את המנהג הרווח לתרגם מתוך ספר, נדרשו לשאלה מדוע העלה הרמב"ם הלכה זו.

הרב יוסף קאפח, בביאורו על אתר, משער שהרמב"ם סובר שגם כיום אין לתרגם מתוך ספר. וזה לשונו:

ירבה התימה על רבנו, היאך כתב בסתם דברים שכבר עבר זמנם [...] לפיכך נראה דסבירא ליה לרבנו דגם לאחר שהתיר רבי לכתוב המשנה, עדין לא הותרה הרצועה לכתוב כל תורה שבעל פה [...] ומה שלא הותר בפירוש להיכתב על ספר. אב"ן, עדין באיסורו עומד.

למרות זאת, הרב יוסף קאפח לא סבר שיש לנהוג כיום כדעת הרמב"ם ולתרגם על פה. שכן כשנשאל (בכ"ה במרחשוון התשנ"א) על ידי מיכאל בן הרב זכריה בן שלמה:⁸

5 מחקר התרגום.

6 המקור שהיה לפני אונקלוס, שתרגם ממנו את תרגומו.

7 הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק יב, הלכה יא. ומקורו בירושלמי (מגילה ד, א).

8 כאן המקום להודות לידידי יוסי פרחי שהמציא לי את השאלה והתשובה.

"האם יש היום לדקדק על תרגום בעל פה בבית הכנסת בשבת כפי שכתב הרמב"ם בפ"א מהל' תפילה?" השיב הרב יוסף קאפח (בג' כסלו תשנ"א) בזה הלשון: "כבר נהגה כל עדתינו לתרגם מן הכתב משום עת לעשות, ולא רק זאת אלא הרי התרגום ככל תורה שבע"פ שהתירו לכתבה לצורך קריאה".

נראה לי לומר שאין בתשובה זו סתירה למה שכתב בפירושו על הרמב"ם. כי בפירושו התייחס לרמב"ם (על פי הבנתו) שמשום עת לעשות התירו לכתוב רק את המשנה ולא את התרגום, ובתשובה התייחס לבני תימן שהבינו שמשום עת לעשות לה' התירו לכתוב גם את התרגום.

לעומתו, הרב יוסף צובירי⁹ סובר שדעת הרמב"ם שכיום ניתן לתרגם מתוך הספר. וזה לשונו:

מאחר שהתירו חכמים אז לכתוב כל תורה שבעל פה, הרי נשתנו אותן ההלכות מאיסור חמור להיתר נרחב, שכן הותר לנו לכתוב ולקרוא התרגומים מתוך הכתב.

ומה שהעלה הרמב"ם הלכה זו, צריך לומר שהעלה הלכה קדומה בסתם, אף על פי שלא נהגו בה בזמנו (ושם הביא עוד דוגמאות להלכות קדומות שהעלה הרמב"ם).¹⁰

בין כך ובין כך, אף על פי שרבים מזקני תימן היו בקיאים בתרגום המקרא וההפטרה על פה עוד משחר ילדותם,¹¹ נהגו בני תימן בדורות האחרונים לתרגם מתוך

9 ויצבור, חלק ב, פרק א, סימן ג, עמ' ג.

10 הרב חיים כסאיר מעיר בפירושו שם טוב (רמב"ם שם) שהסיבה שהעלה הרמב"ם הלכה זו היא: "משום דבזמנם גם כן היו מתרגמין על פה, הוצרך לכתוב זה, לומר דהוי בכלל תורה שבעל פה הוא שאסור לאמרן בכתב. אבל עכשיו, שאין יכולין לתרגם על פה, מתרגמים מתוך הכתב, דהפרו תורתך משום עת לעשות לה'". ויש מה לדקדק בדבריו, אך אכמ"ל. וראה עוד הרב איתמר חיים כהן, כיסוי ספר תורה, עמ' מב.

11 וכן ראיתי בילדותי פעמים רבות, שכאשר התעכב המתרגם בתרגום, מיד תרגם אחד מזקני בית הכנסת על פה והשלים את תרגום הפסוק. ואם היה צורך, תרגם אף את הפסוקים שאחריו עד שחזר הילד לתרגם. וכן היה לא רק בתרגומי המקרא וההפטרה אלא אף בתרגומי שלוש מגילות. ואף כשחקרתי את הפסוקים בתרגום אונקלוס על התורה, קראתי לפני הזקנים תרגומים של פסוקים נבחרים, והם המשיכו לתרגם על פה אותם ואת הפסוקים שאחריהם. יתרה מזאת. היו מהם מי שסיימו את התרגום והמשיכו על פה את התפסיר על הסדר. והדברים מתועדים בהקלטות שיש בידי. גם קיסר מעיד שפגש זקן תימני בירושלים שקרא לפניו את תרגום שיר השירים מראשו ועד סופו על פה (מסכת יומא, עמ' 19, סוף הערה 5). וכן מעיד הרב יוסף מצ'מוני, זיכרונות, עמ' 236.

יש להעיר שגם בדורנו ראיתי ילד קטון שהרגילוהו לשנן ולהיבחן על קטעי המקרא הנאמרים בציבור (התורה, ההפטרות, חמש מגילות, איוב ומשלי) על פה, ואף את התרגום שינן, עד שהיה נבחן עליו כשהוא מתרגם כשלנגד עיניו רק פסוקי המקרא. אתה הראית לדעת שהכול תלוי בכוח הרצון ההשקעה וההתמדה של הילד, ובעיקר של ההורים, וניתן לשמר בקיאות זו גם כיום.

ספר¹², ורק כשלא היו להם ספרי תרגום, היו מתרגמים על פה. דוגמה לזה ראה במעשה שכתב עליו הרב יעקב ספיר¹³.

כבר הגדתי למעלה כי רבה בקיאותם במקרא ובתרגום, עד שיודעים אותה כמעט בעל פה. ועתה אתן לכם עד נאמן על זה. הנער המשרת אשר שכרתי לי בזה [...], והוא כבן ח"י שנה, מלאכתו תופר נעלים, ומסבב למוכרם בשוקים ובכפרים. ויהי ביום שבת קדש פרשת מצורע, היינו בעיר קטנה, ת'לא [...], ובהגיענו להפטרה, לא היה התרגום (כי בהחומשים הנדפסים אין תרגום להפטרה, ואצלם כל התרגומים בכתב יד, ועל תרגום התורה אמרו מחומש הנדפס) [...], ועמדו מתעצבים לדעת מה יעשו. אז עמד הנער משרתי סעדיה תופר נעלים [...] ואמר: 'קראו לפני ואני אתרגם על פה'. וכן היה. המפטיר קרא המקרא מן החומש, והוא תרגם כל פסוק ופסוק על פה כמתכונתו בניגונו ודקדוקו. ועוד יותר מזה, שזאת ההפטרה וארבעה אנשים כי רבה היא, יש לה עוד פתיחה גדולה בתרגום שלהם, כמו דרוש מי היו הארבעה אנשים וכו', ועל מה וכו'¹⁴, והכל קרא בעל פה על הסדר, לולא ראיתי לא האמנתי. גם זאת

12 אפשר לומר שסברו שזוהי גם דעת הרמב"ם (כמו שהבין הרב צוביירי). וגם אם נאמר שהרמב"ם סובר שצריך לתרגם דווקא על פה (כמו שהבין הרב קאפח), אפשר לומר שסברו כפוסקים החולקים על הרמב"ם (לפי הבנת הרב קאפח), שכתבו שכיום התיירו לכתוב תורה שבעל פה, ובכללה את תרגום התורה וההפטרות, משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, או שנהגו כן מחמת כורח המציאות, שרוב הילדים לא יכלו לתרגם על פה או שהיה קשה ללמדם עד שידעו הכול על פה. אך אין לומר שהלכה זו היא עוד הלכה ברמב"ם שלא נהגו בה בני תימן, ועלינו להוסיף אותה לשאר ההלכות שלא נהגו בהן בני תימן כהרמב"ם (רשימות כאלה יש בספריהם של: הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' צט; הרב יוסף קאפח, מבוא, עמ' 10–11), ואכמ"ל. ואף על פי שאינו דומה תרגום הנאמר על פה לש"ץ המתפלל על פה, כדאי לציין מעשה שהעלה הרב שלמה אלמוג (שערי שלמה, עמ' תקמד) ברבי שמואל אכלופי, שהוזמן לשמש כש"ץ בבית הכנסת "בית אלזוטא" בימים נוראים, והחל להתפלל על פה, והממונה לא התיר לו. לאחר מכן הסביר לו הרב סעיד עזיירי (המארי ב"בית אלזוטא"): "אנחנו מאסירים להתפלל על פה משני טעמים: ראשית, האדם הוא אנושי, ועלול לטעות אפילו שהוא בקי; שנית, אף על פי שאתה בקי, ואמנם יש עוד כמה עשרות בקיאים בבית הכנסת, אבל מאידך הרי ישנם מאות מהמתפללים שאינם יודעים את התפילה בעל פה, ואם אתה תתפלל בעל פה, הרי הם יתביישו אחר כך לקום ולהתפלל לפני התיבה". ודברי פי חכם חן. ויש להעיר שבתכאליל העתיקים נכתב שהש"ץ מתפלל מוסף של ראש השנה על פה דווקא (ראה למשל הרב יוסף צוביירי, ויצבור, חלק ג, עמ' רפא), והיו שנהגו כן עד הדור האחרון. [בחוף לארץ בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח היה מתפלל מארי יהודה סרי על פה, ובארץ, בבית הכנסת "חברת אחים (בית צאלח)" בירושלים, היה מתפלל ר' יוסף צאלח הזהב. הערת הרב אליקים צדוק].

13 אבן ספיר, חלק א, סא ע"ב.

14 בתרגום שלפנינו (בכתבי היד ובדפוסים) כמעט כל תרגום הפטרה מצורע הוא תרגום מילולי, ואין בהפטרה זו פתיחה בתחילתה. ייתכן שבאותו מקום (=בת'לא), נהגו להוסיף פתיחה שלא הגיעה לידינו. לאחרונה כתבתי מאמר קצר "תוספתות לתרגום ההפטרות", שהתפרסם באתר "נוסח תימן", ואעתיק כאן את עיקרי הדברים. כידוע, יש כתבי יד (לא תימניים) שיש בהם תוספתות לתרגום הנביאים (הרבה פעמים בתחילת ההפטרה), שהן הרחבות מדרשיות. גם בחלק מכתבי היד התימניים, מועתקות כמה תוספתות מעין אלה.

מצאתי, שכח זכרונם רב מאד ככח מראית עיניהם, אשר לא ראיתי כמוהם בשאר ארצות.

וכעין זה מסופר גם על הרב יחיא רדאעי¹⁵ ועל הרב יחיא אלשיך¹⁶ ועל עוד רבים מזקני תימן וחכמיה.¹⁷

אמנם ייתכן שבתקופות קדומות יותר נהגו לתרגם על פה דווקא, כמו שמצאנו ב"תכלאל משתא" (עמ' קנב):

ואעלם אן מן איאם עזרא נהגו אן יתרגמו אלמקרא בצבור חתי יפהמו אלנאס גרץ' אלכלאם. ולא יתרגם מן כתאב אלא חפץ.

ותרגומו:

ודע כי מימי עזרא נהגו לתרגם את המקרא בציבור כדי שיבינו הציבור את פירוש המילים. ולא יתרגם מתוך ספר אלא על פה.

התוספות המוכרות הן: בתחילת הפטרת וירא [שהקפידו לומר אותה אף בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח. הערת הרב אהרן קאפח], ובהמשכה, בתחילת הפטרת יום טוב א' של שבועות ובתחילת הפטרת שמיני של פסח. בן-דוד (בית האבן, עמ' 256) מציין שבצפון תימן קראו לתרגומים ארוכים אלו "מְתַמְל". בכתבי יד תימניים מחוץ לצנעא יש עוד תוספות שאינן מוכרות, ועדיין לא נדפסו ולא שולבו בנוסח התרגום. ראה לדוגמה תוספתא להפטרת חוקת (לאחר פסוק ב) וזה לשונה: "ודא היא נמוסא הות בישראל מלקדמין דלא מסתחרא אחסנתא משבטא לשבטא. ובכין לא הוה יכיל גוברא למסב אתתא דלא משבטוהי. וכד הות אתתא דרחמא גוברא דלא משבטוהי. הות נפקא מבני נשא בלא אחסנתא. והווי אינשי קרו לה אתתא פונדקיתא דרחימת גוברא דלא משבטוהי. וכן הוה לה לאימיה דיפתח". וראה תוספתא להפטרת עקב (פסוק ב), וזה לשונה: "האפשר דתתנשי אתתא ברה, מלרחמא על בר מעהא. מתיבא כנשתא דישראל ואמרת, אם לית קדמוהי אתנשאה, דלמא לא מתנשי לי ית דעבדית עגל דדהב. אמר לה נביא, אף אליך אתנשין. מתיבא ואמרה ליה, אם אית קדמוהי אתנשאה, דלמא מתנשי לי ית דאמרית בסיני נעביד ונקביל. מתיב ואמר לה, מימרי לא ירחקניך". ויש תוספתא להפטרת וירא בנוסח אחר מזה שלפנינו. להלן חלקה הראשון: "והוה כד קם אחאב בר עמרי מלכא דישראל, הוה ליה עובדיה גזברא טבא ומהימנא. [...] וכד אתפטר לבית עלמיה, מלך בתרוהי יהורם בריה. ואשתכחת אגרתא בבית מלכא דישראל, והכין כתיב בגוה, עובדיה דזף מן מלכא כספא ודהבא. עני יהורם ואמר לעבדוהי, איתיו לאתת עובדיה. ואזלו ואיתאו יתה לקדמוהי. מתיב וכן אמר לה, הבי לי כספא ודהבא דיהב אחאב אבא לעובדיה בעליך. מתיבא וכן אמר ליה, לא חייך מרי מלכא. לא כספא שבק לי בעלי" וכו'. וכאן המקום להודות לידידי ר' יואל אושרי, שהפנה אותי לתוספות אלו הנמצאות בכתב יד מדרום תימן מן המאה העשרים. ואודה לבעל כתב היד, ר' אבי דוגמה (מושב עזריאל). על תוספות התרגום לנביאים. ראה רימון כשר, תרגומי המקרא, עמ' 91–93.

15 הרב רדאעי, זכר צדיק, עמ' ה-ו.

16 בן-אהרן, בית אלשיך, עמ' 194.

17 שמעתי מהרב אהרן קאפח שהעידו זקנים על הרב דוד קאפח, בנו של הרב יחיא קאפח, שהיה מתרגם על פה בשעת שילוש נביאים וכתובים (! ובקהילותינו לא נשמע כלל תרגום הנ"ך בשילוש), כשלפניו פסוקי המקרא בלבד. גם סיפר לו אביו, ר' חיים קאפח, שהוא זוכר מעשה בילד אחד בקרית אלקאבל שהיה מתרגם את הפרשה וההפטרה על פה.

הרב רצון ערוסי¹⁸ מסיק מכאן כי ב"יהדות שרעב של המאה ה-17 עדיין היו מתרגמים על פה". גלוסקא,¹⁹ שראה יהודי מאזור צעדה שבתימן מתרגם על פה,²⁰ הסיק:

אפשר שהמסקנה צריכה להיות רחבה יותר – שלמעשה תרגמו בתקופה קדומה למאה הי"ז על פה בכל איזורי תימן ולא דווקא בשרעב.

אף אם יתברר שבפועל הוא צודק, עדיין קשה להסיק ממקרה אחד בארץ על המצב שהיה בכל תימן במאה הי"ז.

זאת יש לדעת. היו מקומות שנהגו בהם לתרגם לכתחילה עד הדור האחרון על פה כשלנגד עיניהם ספר תנ"ך ובו פסוקי המקרא בלבד, כגון במחיות²¹ ובשגאדרה,²² ולא יימנע שנהגו כן בעוד מקומות.²³

בקיאותם של בני תימן בלשון התרגום השפיעה לא פעם על הגיית צורות מסוימות בלשון חכמים²⁴ ואף על יסודות עבריים בלשון הדיבור שבפיהם.²⁵

18 משתא, סעיף ד.

19 מעמד התרגומים, עמ' 66, הערה 12.

20 בהתוועדויות של "האגודה לטיפוח חברה ותרבות" (רצונו לומר בשבתות עיון). כפי שהעיר שם, היה זה מר יוסף ערג'י ממושב ינון שהיה מתרגם על פה. וכן שמעתי גם אני מחברים שהיו נוכחים באותן שבתות. וגם בן-דוד (בית האבן, עמ' 257) מזכירו כמתרגם על פה.

21 הרב נגאר, נפלאותיך בתימן, עמ' פט-צ; קרואני, מעשה נסים, עמ' קצג.

22 עובדיה, נתיבות תימן, עמ' 31, 36, 106. יש להעיר שאמר לי הרב שאול קרואני שייתכן שמנהג מחיות נוצר בהשפעת המנהג באלשגאדרה, מאחר שהיה קשר אמיץ בין שתי הקהילות, ואף מארי יחיא נחום, מאלשגאדרה, היה מגיע אליהם פעמים רבות לתקופות ממושכות (ראה גם מה שכתב הרב אברהם אריה, אהל יוסף, עמ' לו), ובפרט שמלמד הילדים בדור האחרון היה מאלשגאדרה.

23 ייתכן שנהגו כך על פי פשט לשון הרמב"ם, וכך השתלשל ובא אצלם המנהג הקדום מתוך שמרנות מבורכת. וייתכן שעשו זאת כדי לדרבן את התלמידים לשנן שוב ושוב. שיטת הלימוד על פה רווחה בתימן בכלל, ובשאר מקומות זולת צנעא בפרט, ומצאנו זקנים רבים שאומרים תיקון פורים על פה ומימרות בעין יעקב על פה וכן פרק שג במנורת המאור (ראה בן-נח, מבוא, עמ' 117, הערה נא) ועוד. אך נראה לומר שאין הטעם שתרגמו על פה מחמת עניות וחסרון ספרים, כי לפי מה ששמעתי בדור האחרון, לא היה בתימן חסרון בספרים, מה גם שהילדים שיננו כל השבוע את התרגום מתוך ספר.

24 כמו שציין קיסר כמה פעמים. ראה למשל ניקוד זִכָּל בהשפעת תרגום יונתן בן עוזיאל, הפטרת תשעה באב, פסוק לד, פְּזִיבֵל מְבוּדֵר (מסכת יומא, עמ' 19, סוף הערה 5; מסורות, עמ' 40), וניקוד תיבת "מְמוֹנָה" בהשפעת התרגומים (תופעה אחת, עמ' 223) ועוד. וראה עוד במאמרו של ד"ר דורון יעקב "מסורת תימן של לשון חכמים – מה שבכתב ומה שבעל-פה", העומד להתפרסם בקרוב.

25 לדוגמאות ראה גלוסקא, מעמד התרגומים, עמ' 65. ושמעתי מהרב איתמר חיים כהן שאף היו משתמשים במשפטים מן התרגום כדי להבהיל את הילד, כאילו מקללים אותו, מפני שאינו מבין את פירוש המילים. בדומה לזה, עיין בן-דוד, בית האבן, לשון סתרים, עמ' 402–403.

התרגום בכתבי היד התימניים

התרגום הועתק על פי רוב בכתבי יד של המקרא. בכתבי היד העתיקים²⁶ נהגו לכתוב פסוק מקרא ואחריו תרגומו לארמית ובדרך כלל אחריו תפסיר רס"ג. בכתבי יד מאוחרים יותר אנו מוצאים את התרגום לצד המקרא, ומתחת לשניהם בדרך כלל פירוש רש"י. בספרים אלה התרגום מנוקד בדרך כלל בניקוד עליון (=סימני ניקוד בבליים). בדור האחרון ניקדו המעתיקים את התרגום גם בספרים אלה בניקוד תחתון (=טברני).²⁷

על פי רוב, הספרים הללו לא נועדו לתרגום בציבור. בדורות האחרונים²⁸, היה בכל בית כנסת בעי"ת צנעא²⁹ ספר תרגום שהועתק במיוחד על פי הנוסח שקבעו רבני בית הכנסת ודפריי,³⁰ כמו שכתב יודא לוי נחום:³¹

בקהילת צנעא נהגו להעתיק תרגום אונקלוס על התורה ותרגום יונתן להפטורות בכרך מיוחד³² בעבור הילדים המתרגמים את המקרא. הילד שתורו לתרגם היה מקבל את הספר של בית הכנסת שהיה נוהג להתפלל בו³³ כדי לשמור על הנוסח המיוחד לבית הכנסת.³⁴

26 היו עוד שלבי ביניים בהעתקת כתבי היד, ולהלן אציין את העיקריים והבולטים שבהם.

27 לתמורות שחלו בסימני הניקוד, ראה בן-נון, הניקוד, עמ' 476–479.

28 כן נראה לומר שאת ספרי התרגום החלו לכתוב רק בדורות האחרונים, שכן הניקוד בהם הוא טברני, כפי שאכתוב לקמן, מה גם שלא נמצאו ספרי תרגום מתקופות קדומות.

29 בשאר מקומות היו מי שתרגמו מן התרגום שבחומש (ספיר, אבן ספיר, סא ע"ב; קרואני, מעשה נסים, עמ' קצג) והיו מי שתרגמו מתוך תאג' [נראה שצריך לומר 'פרשה'. ועיין הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' צח. אב"ן] (הרב נגאר, נפלאותיך בתימן, עמ' פט; הרב רדאעי, זכר צדיק, עמ' ה–ו), וכמובן היו שתרגמו על פה כנ"ל. למותר לציין שאף כשהיו מתרגמים מתוך חומש, היו מתרגמים על פי הפיסוק והניקוד התימני כפי המנהג, ולא הושפעו מן הניקוד הנדפס. ראה דברי הרב שלום כסאר (ראשית העלייה, עמ' 240), ושם הזכיר את הרב סאלם אלצארום (מעולי תרמ"ב), שהיה מלמד תינוקות כבר בתימן והיה מומחה בגרסאות, שנחלץ לתקן את תרגום החומשים על פי מסורת תימן, ומזה היה מלמד את הילדים. וכן ראיתי חומשים "חק לישראל" (לעמברג תרנ"ט) שהיו ברשות הרב יחיא בסיס, שהתרגום שבהם מוגה ומדויק על פי מסורת תימן. וכאן המקום להודות לרב איתמר בסיס על שהתיר לי לעיין באוצרותיו בלב שלם ובנפש חפצה.

30 כן קיבלתי מזקנים רבים, ובראשם הרב יוסף צובירי. ראה למשל מה שכתב הרב לוי נגאר בסוף ספר התרגום של בית הכנסת "בית צאלח" (הובא על ידי הרב שמעון צאלח, מבוא, יג ע"ב): "ידוע תדע קורא נעים כי באו בנוסח תרגום שלנו בבית הכנסת של מהרי"ץ זיע"א הרבה גירסאות [...] הכל [כ]פי המנהג מדקדוק ויישוב מהרי"ץ ב"ה או מפרשיות ישנות או קבלת הגירסא בציבור יע"א בבית הכנסת, כך מימי הראשונים ע"ה אף שלא בכתב [...] ועשיתי כפי יכולתי ליישר המנהג לכבודו של בית הכנסת הנזכר, ועל רובם ככולם שאלתי זקני וחכמי בית הכנסת יע"א כי הם לנו לעיניים".

31 צהר, עמ' כד.

32 רצונו לומר כל אחד מהם בכרך לעצמו. וכן ראיתי שתרגום ההפטורות נכתב בכרך לעצמו, אך תרגום התורה נכתב בדרך כלל בשני חלקים: האחד "בראשית-שמות", והשני "ויקרא-במדבר-דברים".

33 נראה שאין כוונתו שהילד קיבל את ספר התרגום לביתו, כי על פי מה שבדקתי לא הוציאו את הספר מבית הכנסת לבית הילד המתרגם. על פי רוב, למד הילד את התרגום מן הספר שברשותו (ויש מי שלמד את

ספרי התרגום היו כתובים "באותיות גדולות ומאירות עיניים לרווחת הילדים המתרגמים".³⁵ בספרים אלה הניקוד הוא טברני (אלא שלא נהגו לציין בו את השווא הנח, הסגול מצוין בפתח והחטפים בשווא נע), ואף יש בהם סימני פיסוק (מה שלא היה בכתבי היד העתיקים): בתרגום התורה נקודות, ובתרגום ההפטרות גם פסיקים (=טפחות). יש שהוסיפו לציין בכל פסוק גם את ה"כסרה", ובתרגום ההפטרות יש שציינו את הזרקות.³⁶ בספרים הללו הועתק רק התרגום פסוק אחר פסוק, ויש ספרים שלפני כל פסוק (החל מן הפסוק השני) הוסיפו בכתב קטן את המילה הפותחת של המקרא (ויש שמתחו עליה קו מאוזן לעיטור). בספרים שנועדו לקריאת הילדים בציבור "הקפידו לכתוב רק את הנוסחא הנהוגה כדי שלא לבלבל דעתם של הילדים המתרגמים בצבור".³⁷ לעתים הוסיפו בגיליון הערות קצרות לקיים את הגרסאות המיוחדות לבית הכנסת והמוקשות לכאורה.

לאחר שבלה הספר, הכינו עותק חדש הזהה לו בנוסחאותיו. הספר החדש הוגה בדקדוק רב בעזרת הספר הישן. כך נשמר בכל בית כנסת נוסח תרגום שנמסר מדורי דורות.³⁸

הרב עמרם קרץ³⁹ מעיד שספרי התרגום נקנו מכספי הנדרים שנדרו מתפללי בית הכנסת:

התרגום מספר התרגום שהיה בבית הכנסת בין כותלי בית הכנסת, וכוונתו שבשעת התרגום בציבור, היה מתרגם אך ורק מתוך הספר המיוחד לבית הכנסת.

34 וכן כתב הרב שמעון צאלח (מבוא, ל' ע"ב, הערה 16): "היה בכל בית כנסת פרשה תרגום לבד, וכל ילד שהתור אצלו היה מכין הפרשה כפי הספר של בית הכנסת שהוא מתפלל בה. וכן להפטרות, היה בכל בית כנסת בכל ערי תימן קרא לבד ותרגום לבד, ומי שקנה ההפטרות או אצלו התרגום, הוא קורא בספר של בית הכנסת".

35 הרב עראקי הכהן, פתח דבר, עמ' א.

36 על הפיסוק בכתבי היד בכלל ועל סימוני הפסיקים (=הטפחות) בתורה בפרט, כתבתי במאמרי "הפיסוקים בתרגום אונקלוס על התורה - תורת אבות או תורת בנים?", העתיד להתפרסם בקרוב בע"ה.

37 הרב צובירי, הקדמה שנייה, עמ' 34. רצונו לומר שלא היו חילופי נוסחאות בגוף הספר בתוך סוגריים, כדי שלא לבלבל את הילדים, אך בקצת ספרי תרגום צוינו לפעמים חילופי נוסח בשוליים. לנגד עיניי היו כמה ספרי תרגום שהיו בשימוש בבתי כנסת בצנעא בדור האחרון, ביניהם ספרי התרגום של המקרא שהיו בבתי הכנסת הבאים: "בית אלאוסטא" ו"בית אלגרשי" (שניהם ברשות הרב יוסף עראקי הכהן), "בית אלד'מארי" (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F 26947, F 36017), "בית אלשרעבי" (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F B 80 5613=8). וספר תרגום ההפטרות שהיה ב"בית אלאוסטא" (ברשות הרב יוסף עראקי הכהן) וספר נוסף שהיה בבית הכנסת "בית צאלח" עם מעט הערות מהרב לוי נגאר (בידיים פרטיות). ועליהם יש להוסיף עוד ספר תרגום של ההפטרות לשימוש פרטי בהעתקת הרב שלום קרץ. ראה עליו לקמן.

38 כן נהגו בספר התרגום של בית כנסת "בית אלאוסטא", כפי שקיבלתי מהרב יוסף צובירי. וכן נהגו בספר התרגום של בית הכנסת "בית צאלח", כמו שכתב הרב שמעון צאלח (מבוא, יג ע"ב, הערה 62), ומן הסתם כן נהגו בשאר ספרי התרגום.

39 סערת תימן, עמ' קח.

בזמן שתהיה רווחה בהכנסות בית הכנסת יותר על ההוצאות, בתחלה קונים בנותר סדור תפלה בכתב יד כמנהג אותה בית הכנסת, שיהיה מוכן לכל ש"ץ היורד לפני התיבה, ותרגום אונקלוס על פרשיות התורה, ושני כרכים הפטרות כל השנה, אחד מקרא ואחד תרגום יונתן, שיהיו מזומנים לקורא ההפטרה ולמתרגם בציבור.⁴⁰

שמו של ספר התרגום של המקרא נקרא בתימן "פרשה", וספר התרגום של ההפטרות נקרא "הפטרה",⁴¹ וכן הוא שגור עד היום גם בפי זקני תימן.⁴² בלשון הכתובה יש שהוסיפו את המילה "תרגום", וקראו להם "פרשה תרגום" או "הפטרה תרגום".⁴³

כיום, על אף הקלות להדפיס ספרים, התרגום נדפס רק בספרים הכוללים גם מקרא, ובהם מתרגמים הילדים, כך שזכרם של ספרי התרגום במתכונת התימנית נשכח. זכור לטוב הרב יוסף עראקי הכהן, שהדפיס בשנת ה'תשנ"ו את "ספר התרגום" לתורה ולהפטרות בהמלצת הרב יוסף צובירי ובהסכמתו. ספר זה הוא העתק מדויק⁴⁴ של ספר התרגום שהיה בבית הכנסת "בית אֶלְאוּסְטָא".⁴⁵

40 בהתאם לזה מצאתי שכתוב בספר התרגום של ההפטרות של בית כנסת "בית אלאוסטא": "האדא אלהפטרות משתראיה מן אלנדרים אלדי בנצ'רי לכניסת [=הפטרה זו נקנתה מהנדרים שבפיקוחי לבית כנסת] אדוננו הרשב"א כ"ץ". וכעין זה נכתב בספר התרגום (חלק בראשית שמות) של בית הכנסת "בית אלד'מארי": "הד'ה אלפרשה קודש לכניסת אלד'מארי וד'אלך שראהא מן אלנדרים חק תלך אלכניס" [=פרשת זו קודש לבית כנסת אלד'מארי, וקנייתה מן הנדרים של אותו בית הכנסת], בדומה לזה נכתב בסוף ספר התרגום של בית הכנסת "בית צאלח": "קודש לכניסת מהר"ץ זל"ה ממעות הקהל יע"א" (הרב שמעון צאלח, מבוא, שם).

41 כן כתוב במפורש בציטוטים שהובאו לעיל (מספרי התרגום של בית אלאוסטא ובית אלד'מארי ומדברי הרב עמרם קרח), ועל זה יש להוסיף שכן כתוב בספר התרגום של המקרא שהיה בבית הכנסת "בית אלשרעבי": "הדא אלפרשה חק כניסת בית אלשרעבי", ובספר התרגום של ההפטרות של בית הכנסת "בית צאלח": "הד'א אלהפטרות חק כניסת בית צאלח", ובספר התרגום של ההפטרות שהעתיק הרב שלום קרח נכתב: "נכתבה זאת ההפטרות לתשוקת [...]". וכן הוא ברשימות ספרי קודש שנכתבו בתימן.

42 שתי משמעויות אלו נשמטו משום מה מספר "אוצר לשון הקדש שלבני תימן" שערך רצהבי, ששם בערך 'הפטרה' נכתב: "ספר הכולל הפטרות של כל השנה", ובערך 'פרשה' נכתב: "חומש, חמישה חומשי תורה (בְּלִיַּת תרגום ותפסיר)".

43 כן קרא הרב שמעון צאלח לספר התרגום של בית צאלח, "פרשה תרגום של ה' לוי נגאר ז"ל (מבוא, יג ע"ב), וכן כתב במקום אחר (מבוא, ל ע"ב, הערה 16, והובאו דבריו לעיל), וכן נכתב ברשימה הכללית של ספרי הקודש של בית כנסת אלכחלאני (פעמי העלייה, תעודה מס' 1106, עמ' 199) "הפטרה כתי תרגום", ועוד.

44 הרב צובירי, הקדמה והסכמה, עמ' 7.

45 נוסח התרגום שבספר זה הודפס כבר שנים קודם לכן בתאג המרגלית (כמו שאכתוב לקמן בפרק ג). ב"לקוט שינויי הנוסחאות" שחיבר הרב נתנאל אלשיך (נדפס בסוף חומש תורת אבות), מכונה ספר זה בשם "דפוס אחד". הרב נתנאל חשש להזכיר ספר זה בשמו, אף שלמעשה ספר זה הוא בסך הכול העתק של ספר התרגום שהיה בבית הכנסת בית אלאוסטא. [לשאלתי מדוע את החיבור "דקדוק התרגום" של הרב יחיא קאפח (ראה

נוסח התרגום וניקודו

כידוע, מסורות הקריאה במקרא ובתרגום ובלשון חכמים של בני תימן מכורות בבבל, ורק בחלוף דורות הרבה אימצו בני תימן את מסורת טבריה.⁴⁶

עליו לקמן) לא חשש להזכיר בשמו המפורש, אף שלשיטתו מחברו הוא "ראש המסכילים", ענה לי שלא ידע שהוא המחבר, ואילו היה יודע, ודאי היה משמיט את שמו כדרכו בקודש].

על כל פנים, בספר התרגום בעריכת הרב יוסף עראקי ובהמלצת הרב צובירי מופיעה הנוסחה "וכבש" (במדבר כא, כה), ולא כמו שכתב מהרי"ץ בחלק הדקדוק "ונסיב". על נוסחה זו העיר הרב נתנאל אלשיך במילים אלו: "וכתבתי זאת להוציא מלב מי שמתעקש לתרגם וכבש רק מפני שבחלק הדקדוק כתוב אחרת. ואע"פ שאין לו תשובה לדברי חלק הדקדוק, מכל מקום כיון שחלק הדקדוק אמר כך, הוא יאמר אחרת". עוד בטרם ניכנס לעומק הדיון הלשוני והענייני, נאמר שרבו התמיהות על דבריו אלה:

א. וכי באמת עלה על דעתו שנוסחאות התרגום העתיקות שהיו נוהגות מדורי דורות בבית הכנסת "בית אלאוסטא" עשרות שנים לפני שנולד הרב יוסף צובירי (שרק תיעד אותן והנציחן עלי ספר) הן פרי התעקשות, לומר ההפך מחלק הדקדוק?

ב. מניין לו ש"אין לו תשובה לדברי חלק הדקדוק"? כלום שאל את הרב יוסף צובירי על זה? האם זו דרכו של מי שמנסה להתחקות אחר האמת? על כל פנים, התשובה נכתבה שנים רבות קודם לכן ונדפסה בשנה שנדפס חומש תורת אבות עם "ילקוט שינויי הנוסחאות" (שנת ה'תש"ס) ב"מסורת מפורשת" על אתר.

ג. גם אם נאמר שאין לרב יוסף צובירי תשובה על דברי "חלק הדקדוק", האם מכוח זה יבטל את מסורת אבותיו? הלא גם הרב נתנאל עצמו, מעיר פעמים רבות על קשיים בנוסחאות שהנציח (ברוב הפעמים אין כל קושי בנוסחה, הקושי היחיד הוא אי ידיעת המקשה ברוי השפה הארמית. ואכמ"ל), ואף נשאר בצריך עיון, ועם כל זה הרבה פעמים לא שינה את הנוסחאות מפני הקושיות.

ד. גם אביו של הרב נתנאל, הרב יחיא הלוי אלשיך, התפלל בילדותו בבית הכנסת "בית אלאוסטא" ותרגם מספר התרגום שהיה בבית הכנסת, ומה לו כי ילין על נוסח התרגום של אביו?

ה. אם כבר ב"פרי התעקשות" עסקינו, האם היצמדותו העיוורת של הרב נתנאל לתיגאן ולחלק הדקדוק (עד כמה שהבין את חלק הדקדוק אל נכון, ועיין בן-נח, מסורת הרב אלשיך, עמ' 258) ומחיקת מסורת כל זקני תימן וחכמיה בכלל ומסורת אביו וזקני בני משפחתו בפרט שלא קראו תמיד כתיגאן וכחלק הדקדוק, לא ראוייה להיקרא בצדק "פרי התעקשות", יותר מאשר מי ששם לו למטרה במשך כל ימי חייו לשמר את מסורת השאמי בכלל ומסורת בית אלאוסטא בפרט?

אגב יש להעיר כי יש בידי הקלטות של הרב יחיא אלשיך מתרגם קטעים מתרגום אונקלוס על התורה, והנוסח שבפיו שונה מאוד מן הנוסח שהנציח בנו, הרב נתנאל, בחומש תורת אבות. כמו כן יש בידי הקלטה של הרב יחיא אלשיך קורא בתורה, ובנו הרב נתנאל, שהיה נער צעיר, מתרגם לידו, ונוסח התרגום שונה מן הנוסח שבתורת אבות. ואכמ"ל. גם הפיסוק שבפי הרב יחיא אלשיך, שונה מן הפיסוק שבתורת אבות, וכבר הארכתי לדון בזה במאמרי "הפיסוקים בתרגום אונקלוס על התורה - תורת אבות או תורת בניי?", העתיד להתפרסם בקרוב בע"ה.

למעשה, יש עוד הרבה מה להשיב על כל טענותיו ומענותיו בהקדמתו לחומש תורת אבות וב"ילקוט שינויי נוסחאות", וכבר הארכתי לדון בזה במקום אחר. להקדמה זו, התייחס גם הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף, הלכות תפילין וספר תורה, עמ' רצה, מהדורת תשס"ד) וכתב ברוב חכמתו: "וחבל שמחבר ההקדמה הנ"ל עירב רגש בהלכה". הוא הדין כאן, ראוי לומר עליו: חבל שעירב רגש במסורת ובדקדוק.

ראה בן-נח, הניקוד. 46

וכיוון שהייתה למקרא מסורת ניקוד קבועה ויציבה, הלוא היא מסורת הניקוד הטברני, כמעט ולא נותר זכר למסורת הבבלית לא בסימני הניקוד (הגרפיים), לא בהגיית התנועות ואף לא במסורת הקריאה עצמה.⁴⁷ למעשה כתבי היד התימניים של המקרא זהים כמעט לחלוטין לכתבי היד הטברניים.⁴⁸

לא כן הדבר במסורת הקריאה בתרגום. התרגום שמר על בבליותו לא רק בסימני הניקוד הבבליים ששימשו בו עוד מאות שנים, אלא אף במסורת הקריאה, והוא לא הושפע ממסורת הניקוד הטברנית במידה שהושפע ניקוד המקרא, ולכן יש בתרגום שרידים בבליים מרובים. ואלה דברי חוקר המוסרה הדגול פרופ' ישראל ייבין ז"ל בעניין זה:⁴⁹

עם גילוי קטעי הגניזה הבבליים העתיקים של המקרא⁵⁰ [...] נתברר שבצד המקור העברי, יש בהם גם תרגום ארמי מנוקד ניקוד בבלי, והוא משקף את המסורת הבבלית העתיקה של התרגום, שהיא קודמת כמה מאות שנים למסורת כתבי היד מתימן, ותופעות ההגייה הבבלית מצויות בה בטהרתן. מסתבר שכתבי היד מתימן אינם משקפים את המסורת הבבלית העתיקה, ואין בהם אלא שרידים ממנה. עם זאת, עדיין רב ערכם, שכן הם גדולים ומחזיקים את כל ספרי התורה והנביאים, בעוד קטעי הגניזה אמנם עתיקים מהם, אך קטנים בהיקפם, ולא נשתמר בהם אלא מקצתו של התרגום למקרא.

מלבד השרידים הבבליים שבתרגום התימני, עוד מעלה לנוסח התרגום התימני על שאר נוסחאות התרגום שהילכו בשאר עדות ישראל, שכן כתבי היד והדפוסים התימניים "שמרו בדרך כלל ביתר דיוק אף על הכתיב ועל ניקודו הנכון של התרגום",⁵¹ ונוסח התרגום וניקודו בכתבי היד התימניים "משקף מסורת הגייה קדומה ומקורית יותר מן הניקוד במהדורות הנדפסות".⁵² מלומדים אחרים כתבו ש"ניקודו של תרגום אונקלוס נשמר בקפידה על ידי יהודי תימן בכתבי יד ובספרים".⁵³

גדול חוקרי מסורות הלשון של בני תימן, פרופ' שלמה מורג,⁵⁴ עמד על העובדה שבני תימן מקיימים מסורות לשוניות כפולות ועצמאיות זו לצד זו.⁵⁵ לדבריו, לבני תימן

47 לשלושת התחומים האלה שנתייחדה בהם המסורת הבבלית, ראה בן-נון, הניקוד, עמ' 469.

48 בימים אלה אני עוסק בחקירת "מסורת קריאת המקרא בעדת תימן בהשוואה למסורת הניקוד והטעמים שכתבי היד התימניים ול"חלק הדקדוק" של מהרי"ץ", בניסיון למצוא שרידים בבליים שהשתמרו בכתבי היד או במסורות שבעל פה.

49 מסורת הלשון, עמ' 41.

50 כוונתו לגניזה הקהירית.

51 טור-סיני, הלשון והספר, עמ' 94.

52 ייבין, מסורת הלשון, עמ' 40.

53 הרב פרנק, דיקא נמי, עמ' 30; וראה עוד הרב יעקב זאב לב, מעט צרי, עמ' 5.

54 מסורות הדרות, עמ' 53; מסורות הלשון, עמ' 48.

יש שתי מסורות בארמית,⁵⁶ הארמית של תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל להפטרות,⁵⁷ שהיא מסורת קבועה המעוגנת בכתבי היד, והשנייה מסורת הקריאה בארמית הבבלית, שהיא מסורת שבעל פה.⁵⁸ מסורת הקריאה של בני תימן בארמית הבבלית זכתה לתיאור מקיף הן מצד מערכת הפועל הן מצד מערכת השם. מערכת הפועל מתוארת בהרחבה בספרו של מורג "ארמית במסורת תימן", ומערכת השם מתוארת בספרם המשותף של שלמה מורג ויחיאל קארה, "ארמית בבליית במסורת תימן – שם העצם", ורק מסורת הקריאה של בני תימן בארמית של התרגומים, תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל להפטרות, עדיין לא נחקרה כראוי.⁵⁹

פרק ב – חקר נוסחאות התרגום בתימן עד המאה העשרים

מהרי"ץ

מהרי"ץ, הרב יחיא צאלח (1715–1805), מגדולי רבני תימן, כיהן כראב"ד וחיבר ספרים רבים, ובהם שו"ת "פעולת צדיק", "זבח תודה" – פירוש הלכות שחיטה בשולחן ערוך, "שערי טהרה" – הלכות נידה ועוד. מהרי"ץ תמך רבות במסורת תימן.⁶⁰ הוא היה עורכו של התכלאל (=סידור) "עץ חיים" בצירוף פירוש רחב היקף, שבו השתדל להכריע כמסורת תימן, אולם שילב בו גם תפילות ומנהגים חדשים ומעט גרסאות שרווחו בזמנו.

55 ושם ציין גם את שתי המסורות של העברית – העברית של לשון המקרא, שהיא קבועה ומעוגנת בכתבי יד, והעברית של לשון חכמים, שהיא מסורת שבעל פה. מסורת לשון חכמים תוארה בקצרה בספרו של מורג, "העברית שבפי יהודי תימן", ונחקקה עלי ספר בניקודיהם של בני תימן. כאמור לעיל, בימים אלה אני עוסק בחקירת מסורת הקריאה התימנית במקרא על פי כתבי יד ומסורות שבעל פה.

56 נראה שעל שתי מסורות אלו ניתן להוסיף גם את הארמית המקראית, שהיא ניב שונה, ובכללה גם מגילת אנטיוכס, שהועתקה בתכאליל העתיקים, ויש מבני תימן שנהגו לקרוא בחנוכה. בימים אלה שוקד ד"ר אורי מלמד על הגהתה ותרגומה. וכן יש להוסיף את הארמית של הזוהר, שאף היא ניב אחר. מובן שגם הארמית הגלילית של התלמוד הירושלמי ושל הקטעים הארמיים במדרש רבה ובמדרש תנחומא היא ניב לעצמו, אך כפי שכבר כתבתי במקום אחר, לאחר שלמדתי אתם מדרש, נוכחתי לראות שזקני תימן "מתקנים" את הארמית הגלילית שלפניהם, וקוראים אותה כפי שהם רגילים בארמית הבבלית. וכן שמעתי במפורש מד"ר אורי מלמד, שאף הוא הגיע למסקנה זו.

57 ועליהן אפשר להוסיף את הארמית של תרגומי שיר השירים ורות וקוהלת, שהן לשון כלאיים.

58 ההבדלים בין שתי המסורות מצויים הן במישור הפונולוגי הן במישור המורפולוגי. ראה ארמית, עמ' 41, ושם בהערה 24; מסורות הדרות, עמ' 58.

59 נראה שהזנחת מחקר מסורת התרגום התימנית ונתינת הדגש על איסוף ותייעוד מסורת לשון חכמים ומסורת הארמית הבבלית ומחקרן דווקא נובע מן העובדה שלצערנו, מסורת לשון חכמים ומסורת הארמית הבבלית שנמסרו על פה ולא הוחקו עלי ספר הולכות ונעלמות. לעומת זאת, קריאת התורה עם התרגום תופסת חלק נכבד בבית הכנסת מדי שבת בשבתו ומדי מועד במועדו, בייחוד לאור העובדה שהטקסטים הללו מנוקדים ומעוגנים בכתבי היד.

60 אמנם בצעירותו נטה לרוח התמיכה בשולחן ערוך ובקבלה גם בניגוד למסורת תימן.

סידור זה, שהוא מעין פשרה בין החדש לבין הישן, הוא היסוד לנוסח התפילה הנקרא "בלדי", והוא זה שעצר את הסחף של מסורת תימן לכיוון מסורת ספרד.

חלק הדקדוק

אחד מחיבוריו של מהרי"ץ הוא "חלק הדקדוק" (על התנ"ך), הכולל הערות קצרות למילים מן המקרא בסדר הפסוקים. ההערות עוסקות במגוון תחומים, ובהם: חילופי הטעמים, הניקוד, הגעיות, השוואים, ההטעמה, חסרות ויתרות, אותיות משונות, פרשנות, הסברים לכתוב המילים, הסברים לתופעות דקדוקיות, הערות על מילים שניקודן זר וכיצד היה ראוי לנקדן ועוד. נוסף על זה, יש בחיבור זה הערות העוסקות בדקדוקי נוסחאות בתרגום אונקלוס.

הרב שלום קרח⁶¹ דן במפעלו של מהרי"ץ במסגרת עיסוקו בנוסחאות שבתרגום. וזה לשונו:

משעמד הרה"ג [הרב יחיא קאפח. אב"ן], נתפתח בתימן דקדוק התרגום של אונקלוס עפ"י נוסחאות ישנות נושנות, אשר זה כמה שנים נשכח זכרם מפי הלומדים ומפי המלמדים. ואף שכבר קדם הדיין המצויין, ר"מ וראב"ד, כה"ר מהרי"ץ זצוק"ל, [לא הביא]⁶² ב"חלק הדקדוק" אשר לו אלא אחת ממאה כקוצר שתי שורות בשדה, ומניח כל השדה פאה. ולא נדע מפני מה לא מצאו השאר חן בעיניו. וזה העניין נעשה לאבן מכשול לדורות הבאים אחריו, שנחשב כאלו ח"ו פסלן. וכל אשר יבוא להעיר על איזה מהן, גוערין בו בנזיפה לומר: "כבר קדמך זקן וידע בהן ולא הביאן". ונשארו רוב הנוסחאות הישנות עגונות מבלי מרחם, עד שעמד הרה"ג וחמל עליהם ואספם הביתה אליו. ואף שעמדו קצת משכילי עם אחר מהרי"ץ ז"ל ודקדקו, הם ג"כ דרכו דרפו, ולא הביאו אלא אחת ממאה. ולא עוד אלא דרכם פחותה משל מהרי"ץ, שהיה דקדוקם גנוז באהליהם, ולא פשט אף בבניהם ובבני משפחתם, וא"כ היא היא, מה לי הנוסחאות גנוזים בספרים העתיקים, מה לי גנוזים בספרים החדשים. כל זמן שלא יצאו לפועל לנהוג בהם, אין כאן תועלת של כלום.

אכן, לאחר בדיקה מדוקדקת בכתבי יד רבים, מצאתי כי ב"חלק הדקדוק" לתורה יש 608 הערות, וסימניך "כי נכון הדבר מעם האלהים" (בראשית מא, לב). מתוכן רק כ-50

61 עניין זה מופיע באיגרת בוכים, עמ' עד-עה. כידוע, מהדורה מודפסת זו מצונזרת ואינה מלאה. ציטוט זה, ושאר הציטוטים במאמר, הועתקו מתוך המהדורה המלאה של איגרת בוכים. את החומר קיבלתי מד"ר אורי מלמד, המכין בימים אלה מהדורה מלאה וביקורתית של חיבור זה על פי כתב היד המקורי שיצא מתחת ידי המחבר.

62 המוסגר הוא תוספת בכתב ידו של הרב שלום קרח בין השיטין.

הערות עוסקות בתרגום אונקלוס.⁶³ גם בחלק הדקדוק על ההפטרות נמצאו רק אחת-עשרה הערות על נוסח התרגום.⁶⁴

שו"ת "פעולת צדיק"

על ההערות האלה, יש להוסיף תשובה אחת בשו"ת "פעולת צדיק" (חלק ג, תשובה קפז), העוסקת בבירור תרגום אונקלוס בכל מקום שבא לשון נתינה במקרא.

תרגום ההפטרות בכתב היד של מהרי"ץ

נוסף על הערותיו ב"חלק הדקדוק", העתיק מהרי"ץ לעצמו את תרגום ההפטרות, אך לא נודע מקומו של כתב היד. על קיומו, למד אני מעיון בהערותיו של הרב לוי נגאר בגיליונות ספר תרגום ההפטרות שהיה בבית הכנסת "בית צאלח", שם מזכירו הרב לוי נגאר כמה פעמים,⁶⁵ כגון "וכן ניקדה מהרי"ץ בהפ' כת"י" (בסיפין, הפטרת כי תשא, פסוק כח), "וכן ניקדה מהרי"ץ ז"ל" (ובאתר דשרינא, הפטרת יום טוב שני של שבועות, פסוק יז),⁶⁶ "וכ"ה בכת"י רבנו מהרי"ץ ז"ל בהפטרה" (ופנחס, הפטרת יום טוב ראשון של ראש השנה, פסוק ג), "ומהרי"ץ ניקדה בהפט' (כתי) [כתב] ידו" (ואמרי, שם, פסוק טו).

63 פעמים שבהערותיו על נוסח התרגום הכריע מהרי"ץ הפך ממה שהזכיר בשאר ספריו, כגון "אסגיתי / שריתי" (בראשית יח, כז), "מחמר / מחמד" (ישעיהו סו, יא = הפטרת שבת וראש חודש) ועוד. על סתירות אלו ואחרות העיר הרב יוסף צובירי בחיבורו "מסורת מפורשת". עיין שם.

64 תשע הערות מתייחסות במישרין לנוסח התרגום: "מזיז כבודה" – "מחמר" (שבת וראש חודש, פסוק יא), "רכבי אתנות צהרות" – "על אתנן דחשיקן... ומתבחרין" (הפטרת בשלח, פסוק יב), "נחל קישון גרפס" – "תברינון" (שם, פסוק כג), "ומחצה וחלפה" – "פעת" (שם, פסוק כח), "אשר אנוח" – "ובאתר דשרינא" (הפטרת יו"ט ב' של שבועות, פסוק יז), "מקור דמעה" – "כמבוע דמעין" (הפטרת שחרית לט' באב, פסוק יג), "ובחנתי" – "ואבחר להון" (שם, פסוק יט), "מעון תנים" – "ליגרין מדור ירורין" (שם, פסוק כג). שתי הערות אחרות עוסקות במקרא ומתייחסות בדרך אגב לתרגום: "וישלח עזא" – "ית ידיה" (הפטרת שמיני, פסוק ו), "צרתן" (הפטרת פקודי והפטרה שנייה של חנוכה, פסוק ז).

65 גם ספר דפוס מנורת המאור המוגה ומנוקד על ידי מהרי"ץ לא היה ידוע, ונמצאו למדים על קיומו בעת האחרונה רק מהערת הרב אברהם חאזי בפירוש חק יעקב על מנורת המאור (פרק קעו), שראה אור לראשונה מכתב יד המחבר ב"מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב" מהדורת שתילי זתים (עמ' תפז). כמו כן ראיתי ספר רמב"ם יד החזקה (דפוס) שהיה בבית הכנסת "בית צאלח" ובו תיקוני נוסח, מעט מילים מנוקדות והערות שלפחות חלקן נכתבו בוודאות על ידי מהרי"ץ. ואף מצאתי הערת מהרי"ץ על ספר שבט מוסר (לאחרונה פורסמה הערה זו). כמו כן, במסגרת עבודתי על שישה סדרי משנה מהדורת "נוסח תימן", הגעתי גם להעתק הערות מהרי"ץ על משניות נשים ונוזיקין (העתק ההערות על שאר הסדרים נמצא בידי הרב אהרן קאפח). ויש לתת את הדעת לרכז עוד ספרים שעברו תחת ידו של מהרי"ץ והעיר עליהם את הערותיו.

66 תורף הערה זו כבר נכתב על ידי מהרי"ץ עצמו ב"חלק הדקדוק" שם.

וכיוון שהמילה "הפטרה" מציינת הן ספר הפטרות מקרא ותרגום הן ספר תרגום בלבד (כאמור לעיל), לא ניתן לדעת באיזה ספר ניקד מהרי"ץ.

וזאת יש להעיר. אף על פי שהרב שמעון צאלח השתדל להדפיס את התרגום בתאג "חזון שמעון" על פי הנוסחאות שהיו נהוגות בבית הכנסת "בית צאלח",⁶⁷ הדברים אמורים רק לעניין תרגום המקרא (כפי שציין שם), אך תרגום ההפטרה אינו על פי נוסחאות בית הכנסת "בית צאלח". ראשית, הרב שמעון צאלח אינו מונה ספר הפטרות זה בכלל הספרים שהיו לנגד עיניו. שנית, כך עולה מהשוואה קלה של נוסח התרגום בספר ההפטרות של בית הכנסת "בית צאלח" עם נוסח התרגום בתאג "חזון שמעון".

מקור נוסף לנוסחאות התרגום שהיו שגורות בפי מהרי"ץ הוא תכלאל "עץ חיים", שהיה ברשות הרב אברהם אלנדאף, שכלל בו מהרי"ץ גם את הקריאות בתורה וההפטרות של המועדים עם תרגומן.⁶⁸ בכתב יד זה המקרא מנוקד בניקוד הטברני המקובל בידינו והתרגום בניקוד העליון, ונראה שעד היום לא השתמשו החוקרים בכתב יד זה לחקר נוסחאות התרגום.⁶⁹

על העובדה שנוסח התרגום בתאג "חזון שמעון" אינו משקף את שיטת מהרי"ץ, מעיד למשל נוסח התרגום לפסוק "ואשפך את נפשי" (הפטרות יום טוב ראשון של ראש השנה, פסוק טו). בתאג "חזון שמעון" נדפס "נְאֻמְרִית עוֹלָבֵן נִפְשִׁי", ובהבהרות שם כתב הרב שמעון צאלח: "י"ג נְאֻמְרִית, וטעות הוא בידם, ע"י בפירוש, חבר לה בירמיה סס"י י"א תהלים קב", ואילו בספר ההפטרות של בית הכנסת "בית צאלח" נכתב (לאחר תיקון על פי כתב ידו של מהרי"ץ) "נְאֻמְרִית", ומוער שם בזה הלשון:⁷⁰

בכל נוסחאות ישנות ניקדוהו הוי"ו פתח, לשון אמירה [=נְאֻמְרִית], וכן בדפוס, ועיין במפרשים. ומהרי"ץ ניקדה בהפט' כתי[בת] ידו האל"ף בפתח [=נְאֻמְרִית] [...], ויתכן דאשתמיטתיה, שהרי המפרשים ונוסחאות ישנות יוכיחו, עיין עליהם. ואני הדל והצעיר אומר על מרנא ורבנא, יהיו שפתותיו דובכות בקבר, דלא פירש [...] אלא לשון מרירות, ולא לשון אמירה, ודוגמתו נְאֻמְרו ית חייהון בפולחנא קשיא.

67 הרב שמעון צאלח, מבוא, א ע"א. על ספר התרגום (חלק המקרא) שהיה בבית הכנסת "בית צאלח", ראה שם, יג ע"ב.

68 תצלומי הובא במהדורה הראשונה (משנת תשל"א) של תכלאל עץ חיים מהדורת הרש"צ.

69 אי אפשר לומר שזה הספר שניקדו מהרי"ץ שהזכיר הרב לוי נגאר. ראשית, הרב לוי נגאר הזכיר "הפטרה כתב יד" ולא "תכלאל". שנית, בתכלאל עץ חיים נכתבו רק הפטרות המועדים, והרב לוי נגאר מציין ניקודים של מהרי"ץ גם במילים מהפטרות אחרות (ראה למשל הציטוט שהובא לעיל על הפטרת כי תשא).

70 כל ההערות בספר זה הן של הרב לוי נגאר, אך הערה זו נכתבה בשני שלבים: חלק ראשון, עד "ואני הדל", בכתובת יד אחת, וחלק שני, מן "ואני הדל", כנראה בכתובת יד אחרת שנוספה לאחר מכן.

הרי לנו עדות מפורשת שמהרי"ץ ניקד בכתב ידו וְאַמְרִית. גם בתכלאל "עץ חיים" הנ"ל ניקד מהרי"ץ בכתב ידו בניקוד עליון וְאַמְרִית. יוצא אם כן בבירור שזו הייתה גרסת מהרי"ץ.⁷¹

תרגום מילים קשות

נוסף על זה, מהרי"ץ תרגם ללשון הקודש מילים קשות בתרגום שלוש מגילות.⁷²

* * *

בשלהי המאה הי"ט, כבר היה חקר התרגומים הארמיים של התורה לתחום פורח בקרב מלומדים יהודים ושאינם יהודים באירופה. גם את הענף הזה של מדעי היהדות, הזינו כתבי יד שנאספו מבני העדה התימנית שעלו לעיר הקודש באותן שנים.⁷³

באותה תקופה, המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, החלה התעוררות בקרב כמה רבנים מחכמי צנעא לדקדק בתרגום אונקלוס ולתור ולחפש אחר נוסחאותיו העתיקות. טובי⁷⁴ רואה בזה בעיקר תוצאה של התהדקות הקשרים בין יהודי תימן לבין אחיהם בקהילות אחרות.

הרב יחיא בן שלום ק'רח

הרב יחיא ק'רח⁷⁵ נולד בצנעא בשנת ה'ת"ר (1840) ונפטר בקיצור ימים ביום ראשון כ"ו באב ה'תרמ"א (1881),⁷⁶ והוא בן 41 שנה.⁷⁷ הרב יחיא ק'רח, שהיה בן האסכולה

71 ואכן, כגרסת מהרי"ץ "וְאַמְרִית", גרס הרב יחיא קרח ב"מרפא לשון" (שמות א, יג). ונראה שמה שכתב: "ולא מצאתי מי שהזכיר גרסא זו, אבל מעולם כן היא הגירסא אצלנו, שכן נמצא בקלפים ישנים נושנים", מתייחס למילה "וְאַמְרִית", שעליה דיבר באחרונה שם. וכן גרס הרב יוסף צובירי במסורת מפורשת, וכן הוא בספר התרגום שהיה ברשות הרב שמעון צאלח (לתצלומו ראה תורה הדורה), וכן הוא בתאג תרג"ד. אך הרב יחיא קאפח סבר שיש לגרוס "וְאַמְרִית" (כן העיר בגיליון ספר "מרפא לשון", וכן העיר בגיליון ספר הפטרות שכתב לעצמו, ודבריו יובאו לקמן).

72 נדפסו במהדורות רבות. ראה למשל ספר שלוש מגילות, הוצאת מכון שתילי זתים, בני-ברק תש"ס.

73 גרבר, ספרי הקודש, עמ' 133. וכפי שכתב לי גרבר, באמרו "מלומדים שאינם יהודים באירופה", הוא מתכוון לאסכולה הגרמנית הלותרנית: אלכסנדר מרקס, פרנץ פרתוריוס וגוסטב דלמן. לדבריו, היה גם יהודי מומר בלונדון, ג'ורג' מרגוליות, שהתעניין ופרסם בתחום הזה. כמו כן הוסיף שידוע ומפורסם שמו של פאול קאלה בהקשר זה, שפעל לאחר מכן, במחצית הראשונה של המאה העשרים. יש לציין שגם טובי (רבי יחיא קרח, עמ' 205), כותב מעין זה, ושם מזכיר את קאוטש, דיטריך והחוקר הספרדי דיאס מאצ'ו.

74 מגילת תימן, עמ' 19, הערה 39.

75 מקובל לומר שהוא היה ראש וראשון לעוסקים בחקר התרגום, והרב יחיא קאפח, שהיה תלמידו וצעיר ממנו לימים, החל להתעניין בנוסחאות התרגום אחריו. כן נראה מדברי הרב יחיא קאפח עצמו (נבכי תימן, עמ' 150) ומדברי הרב חיים בן שלמה כסאר בהקדמתו הארוכה לתאג' (מכמנים, עמ' קצט). מה גם שהרב יחיא

השאמית, התרחק ממשרה ציבורית, התעסק בצורפות, והיה סופר סת"ם. כל רו לא נעלם ממנו בחכמת הנסתר.⁷⁸ מעבר לגדלותו בתורה, גם הקיפה ידיעתו בחכמת התכונה, הרפואה, והחשבון, ודקדוק משפט שלשת הלשונות – לשון הקדש, ולשון ארמי ולשון ערב.⁷⁹ עסק גם ב"קורות הליכות העולם".⁸⁰ בתקופת הסכסוך שפרץ בין האימאם מוחסן אבן עלי מועיץ לבין ראשי השבטים שנהגו לתמוך באימאם, גלה להרי חראז.⁸¹ בחודש אדר שנת תרל"ד, והוא בן 34 שנה, נתן הסכמה לרבי משה בנימין⁸² על ספרו "ילקוט משה",⁸³ יחד עם שניים מגדולי חכמי צנעא, הרב אברהם צאלח (נינו של מהרי"ץ) והרב סלימאן בן יוסף קארה.

כותבי הביוגרפיות הזכירוהו כדמות מופלאה של תלמיד חכם עצום, עניו גדול ופורץ דרך בתחום המחקר התורני. לדברי גרידי,⁸⁴ "בישיבת צנעא הוא היה מהשקטים ביותר, אע"פ שכשרונותיו עלו על כל כשרונות שאר הלומדים בישיבה". ומעיד הרב אברהם אלנדאף:⁸⁵ "ואני הכרתיו בילדותי, ובאמת לא נמצא בדורנו בתימן איש חכם

קרח נפטר בשנת ה'תרמ"א, כשהיה הרב יחיא קאפח בן 30. וכפי שכתב הרב יחיא קרח בהקדמתו, כתיבת חיבורו "מרפא לשון" נמשכה כמה שנים. יתר על זה. את חיבורו משכיל דורש, שנכתב לפני "מרפא לשון" (ראה לקמן), החל לכתוב לפני שהגיע לגיל 33 (שנת ה'תרל"ג), כשהרב יחיא קאפח היה בן 23 שנים. אך הרב שלום קרח כותב (איגרת בוכים, עמ' עד. הנוסח שלהלן מובא מן המהדורה המלאה כאמור לעיל) בשם הרב אברהם בדיחי, ש"לא התחיל בדקדוק התרגום כי אם הרה"ג [הרב יחיא קאפח. אב"ן], וכל תלמידיו וכל חביריו כן יודעים. וידעתי נאמנה כי ימצא וכו'. אמנם כה"ר הגאון, מ"ו יחיא קרח זלה"ה, בעל ספר "מרפא לשון", לא נדע סיבת איחורו לדקדק אחר נוסחאות ישנות עד עמוד הרה"ג, כי הלא הוא גדול מהרה"ג בשנים. אם שהיה בדעתו מקודם לכן לזה העניין, אלא שלא מצא איש כלבבו לסייעו. ולכך כשעמד הרה"ג וראהו ורדף אחר זה העניין, ואז מצא את שאהבה נפשו ונתחבר עמו, או אם כמו שארז"ל: 'עץ קטן מדליק עץ גדול'. ולפי דברינו, הרב יחיא קרח לא איחר לדקדק אחר נוסחאות ישנות, והיה מדקדק בהן כבר בגיל צעיר. ועתה סמוך להדפסת מאמר זה מצאתי באוסף ר' שגיב מחפור מכתב שבו הרב יחיא קאפח כותב דברים מפורשים בעניין (וראה במאמר "הערות הרב יחיא קאפח על תרגום יונתן בן עוזיאל", שיתפרסם בע"ה בתהודה 30, תשע"ד).

76 הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' מד. וכן כתב על ספר "מרפא לשון" (כתב יד) לאחר מחברת הכללים. וזה לשונו: "ותהי פטירת המחבר אבא מארי נע"ג תנצב"ה בירח אב יום א' בששה ועשרים בו שנת הרמתי ידי אל ה' אל עליון קונה שמים וארץ ליצירה [האותיות "הרמתי א" מוגדלות, ועל כל אות סימן שלוש נקודות, כלומר שנת ה'תרמ"א. אב"ן], בקצ"ב לשטרות. המב"ה ימהר הקץ ויחיש הגאולה. אכ"ר".

77 הרב אלנדאף (שרידי תימן, ערך 'דיואן', ח עמ' א) שיער שנפטר כשהוא בערך בן נ"ב שנה, ובמקום אחר (שם, ערך 'מרפא לשון', יא ע"ב) שיער שנפטר והוא בן נ"ה שנה.

78 הרב עמרם קרח, פתח דבר, עמ' 12.

79 הרב עמרם קרח, שם.

80 גברא, אנציקלופדיה, עמ' 561.

81 ראה למשל נחשון, דיוקנאות, עמ' 111, הערה 23.

82 חכם בן צפת שתר בתימן לאסוף כסף כדי להדפיס את ספרו.

83 נדפס במונקאטש תרנ"ד.

84 הקדמת המפקח, עמ' ה.

85 שרידי תימן, ערך 'משכיל שיר ידידות', יא ע"ב.

ונבון ועניו כמוהו". "הקיף הרבה נושאים בעיונים כלליים",⁸⁶ ו"בשני ענפים, תרגום אונקלוס ושירת תימן, היה חלוץ המחקר בהם בתימן".⁸⁷ לדברי שלמה מורג,⁸⁸ מאמר "ברית הלשון", שהוא פתיחה לחיבורו "מרפא לשון", "הוא החיבור היחיד בספרותה של עדת תימן שיש בו דיון תיאורטי מקיף על ענייני הלשון".

הרב יחיא קרח חיבר חיבורים אחדים שמשותפת לשם כל אחד מהם המילה "משכיל": "משכיל על נגינות" – חיבורו על הנשנך [=השירים], "משכיל שיר ידידות" – חיבורו על השירות, "משכיל דורש" – חיבורו על התורה, שנקרא תחילה "משכיל לה".⁸⁹ גם ספרו "מרפא לשון" – העוסק במסורת התרגום למקרא, נקרא תחילה "משכיל לאיתן" (לפרטים ראה לקמן).

משכיל דורש [נספחות]

ספר "משכיל דורש" כולל דרשות, רעיונות, חידושי תורה, טעמים ורמזים "בנחת ורוך לשון".⁹⁰ "ספר זה חיבר לפני [שנת] התרל"ג, ומדי פעם היה מוסיף והולך כשהגיע לאותו סדר בפרשת השבוע [...] כרושם מה שעלה בדעתו".⁹¹ "ספר משכיל דורש קדם לפירושו 'משכיל שיר ידידות', וראשית עריסת ספרו 'מרפא לשון', בדיקת הנוסחאות המדויקות, חיפוש וחיטוט בספרי הקדמונים לניפוי תרגום אונקלוס ופרושו".⁹²

ספר זה נדפס בתוספת מבוא נרחב, ציונים והערות על פי כתב יד המחבר על ידי נינו הרב שלמה קרח (תשכ"ד). במדור "נספחות" ריכז עורכו את כל ההערות על תרגום אונקלוס שהיו פזורות בספר. רוב ההערות אינן מופיעות ב"מרפא לשון" או שיש בהן הרחבה וקיצור ממה שכתוב שם.

מרפא לשון

"מרפא לשון"⁹³ הוא פירוש לשוני ענייני מקיף לתרגום אונקלוס על התורה על פי כתבי

86 צדוק, מחשבת ישראל, עמ' 192.

87 רצהבי, תורתן, עמ' עז.

88 העברית, עמ' לו.

89 כן עולה מדבריו בפירושו לשיר "אלבאס אלנור קטר אלכואכב". וזה לשונו: "ואני בעניי כתבתי על זה מה ששייב לב המשכיל בספרי משכיל לה' בפרשת וילך על פסוק הנסתרות", אם כי ייתכן שהוא חיבור אחר שאבד (הרב שלמה קרח, בשער הספר, עמ' ג).

90 הרב שלמה קרח, מבוא, עמ' טו.

91 הרב שלמה קרח, בשער הספר, עמ' ג.

92 הרב שלמה קרח, על הנספחות, עמ' קצז.

93 לחיבור "מרפא לשון", ראה טובי, "רבי יחיא קרח". ואני לא באתי אלא לתאר את מהדורותיו של החיבור וכתבי היד שלו.

יד עתיקים. בספר זה הרב קרח מסתייע הרבה בספר היא"ר⁹⁴ ו"מסורת התרגום". לנגד עיניו של הרב יחיא קרח, שנפטר כאמור בשנת ה'תרמ"א (1881), אף הייתה מהדורת "מקראות גדולות" "תורת אלוהים" שראתה אור בוויילנה בשנת תרל"ד (1874), שבע שנים לפני פטירתו של רבי יחיא קרח (!). במהדורה זו נדפס חיבורו של ר' נתן אדלר הנקרא "נתינה לגר". גם חיבור זה היה לנגד עיניו של הרב יחיא קרח, והוא לא חסך ממנו את שבט ביקורתו.⁹⁵ גם למהרי"ץ לא נשא פנים, ובמקום אחד (בראשית כח, טז) הוא אומר: "ומה שכתב מהרי"ץ על זה, לא נהיר ולא בהיר, ולא עיין יפה בספרי הראשונים".

בספרו "הוא אורג פשט עם דרש, חורז הלכה עם קבלה",⁹⁶ ויש בו "מן הקנאה לשם שמים, העוז, ושנינות הלשון, גם כנגד גדולים וטובים במפרשי התורה [...], גם אם עצם השם מסורת היא ההוכחה לאמתות הדבר, מכל מקום אזניים עשה לה. בחריפות ובקיאות גדולה מגלה את סוד טעמה וניחח ריחה".⁹⁷

חיבור זה נכתב במשך כמה שנים, כעדותו של הרב יחיא קרח בהקדמתו. וזה לשונו:

והייתי בודק בכל הנוסחאות המדוייקות והספרים הקדמונים למימים ימים ומברר הגירסאות הנכונות והמלות העיקריות על פי ראיות אמיתיות, ובדרך זו הלכתי מדי שנה בשנה, עד שעלה בידי המון ציונים והערות רבות בדקדוקים חזקים וטעמים נעימים.

לספר מצורפים שני מאמרים המשמשים כעין מבוא, אחד נקרא "מחברת הכללים", הכוללת אחד-עשר⁹⁸ כללים ביסודות התרגום ובשפה הארמית, ואחד נקרא "מאמר ברית הלשון", והוא עוסק בין השאר במבטא התימני בהשוואה למבטא שאר העדות, במעלת לשון הקודש ובחשיבות ידיעת הערבית והארמית להבנת העברית, בניקוד הבבלי ועוד.

94 שם הספר וזהות מחברו לא היו ידועים. שד"ל [=שמואל דוד לוצאטו, משכיל בן המאה התשע-עשרה] כינה אותו יא"ר, לפי שסבר שהמילה יא"ר הכתובה בו היא שנת חיבורו. לאחר מכן מצא שד"ל חיבור זה בכתב יד אחר, ושם הוא נקרא "פתשגן", וכן נמצא שמו גם בכתב יד נוסף. בעקבות זה, קרא לו רבי נתן אדלר "פתשגן (המכונה יא"ר)". אמנם בכתב יד נוסף נקרא החיבור "צנצנת המן", ושם נכתב: "שמעתי שחברו מהר"ר עזריאל (דיינא) [דאיינא]". רבי עזריאל דאיינא היה חכם איטלקי שפעל מסוף המאה החמש-עשרה (נפטר בשנת 1536), וכיהן כרב בסביוניטה. הרב שישא (ספר יא"ר) מוכיח שהמילה יא"ר אינה מציינת את שנת כתיבת החיבור, ושהיא צירוף של ראשי תיבות לא ברורים. כמו כן מצא בסוף כתב היד רשימה ביבליוגרפית שנכתב בה שכנראה המחבר הוא רבי יעקב דאיינא בן רבי עזריאל הנ"ל, ולזה נוטה דעתו.

95 ראה דוגמאות אצל גרבר, ספרי הקודש, עמ' 135, הערה 23.

96 הרב שלמה קרח, מבוא, עמ' יב.

97 הרב שלמה קרח, מבוא, עמ' טו.

98 כך הצהיר המחבר בפתיחתו, אך בכתב יד המחבר נמצאו רק עשרה כללים. בהעתקת כתב היד, נכתב "עד כאן נמצא מכ"י קדוש", ומאן דהוא הוסיף בכתיבה אחרת "וחבל על דאבדין". ומעין זה כתוב בסוף מחברת הכללים הנדפסת.

ספר "מרפא לשון" נכתב בשתי מהדורות:

א. מהדורא קמא.⁹⁹ לאחר שערך וריכוז את כל ההערות בספר, עדיין היה מתקנו ומגיהו על ידי מחיקות והוספות של הערות רבות בגליונות ובין השיטין. בסוף ההקדמה כותב המחבר שקרא לספרו "מרפא לשון" ומסביר את הטעמים לזה, אך במהדורה זו נכתב בראשי העמודים הימניים¹⁰⁰ "משכיל לאיתן" או בראשי תיבות "מל"א".¹⁰¹ על פשר שם זה הוא אומר בהקדמתו השנייה לספר "משכיל דורש":¹⁰² "הוא לשון התרגום הנקרא איתן בסוד בחינתו, כי הוא מהנפש אשר עשה אברהם אבינו, הנקרא איתן, בסוד איתן מושבך". בסוף מהדורה זו נכתב: "בנל"ך ואע"י [=ברוך נותן ליעף כח, ולאין אונים עצמה ירבה]. היום נשלם החיבור הזה, יום ששי ט"ו¹⁰³ במרחשון, שנת הרמתי ידי אל ה' אל עליון ית' [האותיות הרמת מוגדלות, ועל כל אות סימן שלוש נקודות. אב"ן] רוב ההודאות". מכאן שהשלים את העתקת חיבורו כשנה ועשרה חודשים לפני פטירתו.

ב. מהדורא בתרא.¹⁰⁴ הוא עריכה מחודשת של מהדורה קמא. כתב יד זה מועתק בצורה מסודרת, וכל התוספות הבאות בגליונות ובין השיטין

99 אוטוגרף של המחבר, נמצא ברשות הרב שלמה קרח. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F 34664. לא ידוע לי על העתקים אחרים שנעשו מכתב יד זה.

100 בראשי העמודים השמאליים נכתב שם הפרשה וציון הפרק.

101 בקצת מן העמודים נכתב "דיוקי התרגום וטעמיו" או "דקדוק דיוקי התרגום וטעמיו".

102 לדברי העורך, הרב שלמה קרח, (על הנספחות, עמ' קצו), כן כתב הרב יחיא קרח תחילה, אך לאחר מכן סגר משפטים אלו בתוך סוגריים, וכתב תמורתם "מרפא לשון", ולכן הושמטו מן ההקדמה על ידי העורך.

103 נראה שחלה כאן טעות, מפני שבאותה שנה, ט"ו במרחשון נפל ביום שבת ולא ביום שישי, וצ"ל י"ד במרחשון.

104 על פי עדות בני המשפחה, זהו אוטוגרף של המחבר. נמצא ברשות הרב שלמה קרח. ומספרו במכון לתצלומי כתבי יד F 32881. מכתב יד זה נעשו כמה עותקים:

עותק אחד היה בידי הרב יוסף קאפח (עותק זה הושאל לרב שלמה קרח, כמו שכתב בהקדמה למשכיל דורש, עמ' ה). מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F 31989. לא ידוע מי הוא מעתיקו. העתקת כתב היד נשלמה ביום שלישי ו' לחודש אייר שנת ה'תרמ"ה ליצירה. רוב ההערות שהיו בגליונות האוטוגרף של המחבר (מהדורא בתרא) שולכו כבר בתוך הספר, וחלקן נוספו בכתובה מאוחרת בגליונות ובין השיטין. שאר ההערות שבגליונות, הן השלמות לחסרונות בהעתקה (בעיקר טעויות מחמת הדומות), אך יש מעט הערות חדשות, שהן כנראה פרי עטו של המעתיק, כגון ההערה המתחילה במילים "ד"ל יואל בן שועיב" וכו' (בראשית כא, כ), שנדפסה בשלמותה בתאג' תשי"ט ובחזון שמעון, ונכתב בסופה "עכ"ל מכ"י יק"א [=יוסף קאפח]". על שאר ההערות בספר זה התחומות בשם יק"א, ראה לקמן.

עותק שני היה ברשות הרב אברהם אלנדאף (שרידי תימן, ערך 'מרפא לשון', יא ע"ב). מכתב יד זה הודפס "מרפא לשון" בתאג' ת"ש (גרידי, הקדמת המפקח, עמ' ה). כתב יד זה מיוחד בעובדה שנכתב כולו (לרבות הפתיחה וההקדמות) בכתב עברי רהוט (=כתב אשכנזי עגול, כפי שאנו רגילים לכתוב היום). וכפי שכתב הרב אברהם אלנדאף בפתיחה לספר, כתב יד זה הועתק מכתב היד של המחבר "על ידי אחד מתלמידי

במהדורא קמא, משולבות במקומן בגוף הספר במהדורה זו. לעומת זאת, יש קטעים ארוכים במהדורה קמא הבאים בקצרה במהדורה בתרא.¹⁰⁵

מעיון במהדורא בתרא, עולה שהמחבר הספיק להעתיק רק עד סוף העמוד הימני באמצע פרשת ראה, ולא הוא העתיק את ההמשך המתחיל בעמוד השמאלי "איכה יעבדו", "איכדין פלחין" (דברים לב, ל), אך אפשר שהעתיק את כל הספר אלא שחלקו האחרון אבד.¹⁰⁶ בין כך ובין כך, ממקום זה עד סוף הספר, העתיק בנו הרב עמרם קרח, רבה האחרון של קהילת צנעא בתימן. כשנה וחצי לאחר פטירת המחבר, כשלוש שנים לאחר שנשלמה כתיבת החיבור על ידי הרב יחיא קרח, נשלמה העתקת החיבור, וזה לשון בנו המעתיק בקולופון שבסופו: "בגל"ך ואע"י [=ברוך נותן ליעף כח, ולאין אונים עצמה ירבה]. היום נשלם¹⁰⁷ החיבור הזה, יום שני, ג' בחשוון שנת ה'ת"ק¹⁰⁸", ולאחריה חתם את שמו בחתימה מסולסלת [הצעיר עמרם ב"ר יחיא קרח ס"ט]. יש לציין שבאותה שנה היה הרב עמרם קרח נער צעיר שעדיין לא מלאו לו שתיים-עשרה שנים.¹⁰⁹ וכפי ששמעתי מפי זקנים, נערים בני תימן השתעשעו לרוב בניסיון לחתום חתימה מסולסלת דוגמת חתימתם של הרבנים הגדולים.¹¹⁰

לאחר כתבי כל זאת, זימן ה' לידי ידידי ר' שגיב מחפור קונטרס בן שמונה דפים מספר "מרפא לשון",¹¹¹ שכתובת היד בו זהה לכתובת ידו של מחברו, גודל הדפים מתאים לדפי הספר, והוא מתחיל בעמוד שמאלי במילים "איכה יעבדו", "איכדין פלחין" (דברים לב, ל) ומסתיים בעמוד ימני במילים "ומעלה ומוריד", תחילת פרשת כי

הקטנים". לדברי גרידי (שם), כתב היד הועתק על ידי הרב אברהם אלנדאף ועל ידי אחד מתלמידיו. ואכן, נראה שחלק מפרשת בראשית הועתק על ידי סופר אחד (כנראה הרב אברהם אלנדאף), כיוון ששם צורת הכתב שונה והדיבור המתחיל כתוב באותיות מרובעות, ושאר כתב היד, לרבות הקדמת הסופר, ומחברת הכללים ומאמר ברית הלשון, הועתקו על ידי סופר אחר (כנראה התלמיד), ושם גם הדיבור המתחיל כתוב בכתב עברי רהוט. ואם אמנם מדויק הרב אברהם אלנדאף בלשונו, צריך לומר שכתב יד המחבר נשלח מתימן לארץ ישראל, הועתק ממנו עותק בארץ, ולאחר מכן הוא נשלח בחזרה לתימן. מספרו במכון לתצלומי כתבי יד B 282 6298=4.

עותק שלישי, שהיה ברשות הרב חיים קרח, נמצא כעת בידי נינו, הרב פינחס קרח. עותק זה אינו שלם (עד ויקרא יט, כד), ואין בו לא שם הסופר ולא שנת ההעתקה.

¹⁰⁵ ראה למשל אריכות דבריו במהדורא קמא על פסוק "בבית אחד יאכל" (שמות יג, ז), שהובאו על ידי הרב איתמר חיים כהן (פתח האוצר, עמ' קעו-קעז) לעומת הנוסח המקוצר במהדורא בתרא הנדפסת.

¹⁰⁶ אמנם נראה ש"מאמר ברית הלשון" ועוד כמה דפים בסוף ספר דברים, הועתקו על ידי סופרים אחרים. וכאן המקום להודות לידידי השנון ר' יואל אושרי, שידי רב לו בזיהוי ופענוח כתבי יד ואפיונם, שעזר לי בזה.

¹⁰⁷ מילה זו נוספה מעל השורה בכתובה אחרת.

¹⁰⁸ לא ברור למה התכוון במילה "שלי" הבאה לפני החתימה המסולסלת. ואולי רצונו לומר: וזו החתימה שלי.

¹⁰⁹ מפני שנולד ביום ז' בסיון ה'תרל"א (1871).

¹¹⁰ ראה למשל חתימתו המסולסלת של הרב שלום אפרים כהן (תצלומה הובא אצל הרב איתמר חיים כהן, שר השלום, עמ' עז) על סידור שהעתיק לעצמו בהיותו בן תשע-עשרה שנים.

¹¹¹ הקונטרס היה ברשות הרב יוסף קאפח.

תבא, סוף ד"ה והניחו ויחתיניה (דברים כו,ד). לאחר עיון בקונטרס, ברור לי בוודאות שהוא חלקו האחרון של ספר "מרפא לשון" בכתב יד מחברו, הרב יחיא קרח, הנמצא ברשות הרב שלמה קרח.¹¹² הרי לנו שלאחר 130 שנה!¹¹³ נמצא חלקו החסר של כתב היד, וברוך שמסר עולמו לשומרים.

בגיליונות כתב היד (עד פרשת ראה) יש הוספות והערות, מקצתן נוספו על ידי המחבר, מקצתן יצאו מתחת ידי בנו, הרב עמרם קרח, ומקצתן נכתבו על ידי הרב יחיא קאפח. הערות אחדות הן השגות על דברי המחבר (עיי' מה שאכתוב עליהן לקמן).

ספר "מרפא לשון" יצא לאור בכמה מהדורות. ספר בראשית נדפס בתאג"ש, והחיבור בשלמותו נדפס בתאג"שי"ט, ולאחרונה בספר "חזון שמעון".

לצערנו, לא שפר גורלו של החיבור, והוא נדפס משופע בשיבושים,¹¹⁴ "המחייבים הוצאה חדשה לאור" של החיבור.¹¹⁵

השבושים והחסרונות היו כאמור מרובים ומגוונים, חסרון מלים, חסרון משפטים, חסרון פסוקים, החלפת שורות בתוך הפירוש, כשהמוקדם מאוחר והמאוחר מוקדם, שבושי מלים, סימון פסוקים לא מדויק והעתקה בלתי נכונה הן של המקרא, הן של התרגום והן של התפסיר.¹¹⁶

אולם נראה שהחסרון העיקרי במהדורות הנדפסות הוא שאינו מנוקד, ופעמים הרבה אין הקורא יודע מהי הגרסא שהמחבר מקיים או דוחה. ראה למשל את ההערה הנדפסת: "אסמרגדין נ"א אסמרגדין" (שמות כח, יח), שנוסחה המקורי בכתב היד הוא "אֲזַמְרָגְדִּין נ"א אֲזַמְרָגְדִּין".¹¹⁷

112 כפי שאכתוב לקמן, כתב היד של "מרפא לשון" היה תקופה מסוימת ברשות הרב יחיא קאפח, והוא העיר עליו הערות בגיליון. נראה אם כן שהספר עוד לא היה כרוך, והקונטרסים האחרונים נשארו אצל הרב יחיא קאפח ועברו בירושה לנכדו הרב יוסף קאפח, וברוך המשיב אבדה לבעליה.

113 שהרי הרב עמרם קרח הוצרך להעתיק ולהשלים את החלק החסר בשנת ה'תרמ"ג, כאמור לעיל.

114 ראה למשל מה שכתב גרידי (הקדמת המפקח, עמ' ה), שספר "מרפא לשון" נדפס מכתב יד שהיה ברשות הרב אברהם אלנדאף, ו"אנו מצטערים שכתב יד שני להשוואה לא היה אתנו, ובפרט שחשנו בכמה מקומות שההעתקה חסרה או משובשת".

115 טובי, תרומת הרב קאפח, עמ' 128.

116 ר' יחיא בן הרב עמרם קרח, תשובה, במבוא שם. יש להעיר שבמהדורות אלול תש"ס, תיקן המו"ל, ר' יוסף חסיד, את התיקונים וההשמטות, ואף צירף בסוף הספר תצלום של הקונטרס. בגב השער אף התייחס לטענות ר' יחיא קרח, וכתב שגוף הספר הוגה על ידי הרב יוסף קאפח, ורק ההשמטות שבשולי הספר לא נדפסו.

117 שתי גרסאות אלו ידועות ושגורות בפי ההמון, אולם נוסחת "אסמרגדין" (אף אם ייתכן שהיא בכמה כתבי יד) אינה מוכרת במסורת תימן, וכנראה נוצרה בדפוס זה מחמת שיבוש המדפיסים, שלא ניקרו את שתי הנוסחאות המקוריות, ועם כל זה רצו לבדל בין שתי הנוסחאות.

כיוון שהרב יחיא קרח נפטר בקיצור ימים, לא הספיק להשלים את חיבורו "מרפא לשון"¹¹⁸ כמו שכתב גיסו, הרב חיים בן שלמה כסאר (בהקדמתו לתאג). וזה לשונו:

הרב הנ"ל לא זכינו לאורו שיחתום את ספרו, והרבה נוסחאות יש אשר עדן לא הרגיש בהן הרב, כי כן הנם בקדמוניות, ויש אשר עדיין לא מצא לה סמך. ואלו זכינו, היה הכל בא על נכון, והיתה מלאכתו זו מלאכת הקודש נמשכת עד תרגום יונתן בן עוזיאל,¹¹⁹ כי כן הייתה בדעתו.

וכן כתב הרב יחיא קאפח בהערותיו על "מרפא לשון" (בראשית כד, ח): "והיה בדעתו למחוק זה ולכתוב בפרשת תזריע היפך זה, אלא שלא הספיק".

בעקבות ר' יחיא קרח, התעניינו בנוסחאות התרגום עוד שניים ממכריו וקרוביו: האחד, תלמידו¹²⁰ ולימים חברו הרב יחיא קאפח, שהיה צעיר ממנו בעשר שנים; והשני, גיסו של הרב יחיא קרח, הלוא הוא הרב חיים בן שלמה כסאר.

הרב יחיא בן שלמה קאפח

הרב יחיא קאפח (1850-1931),¹²¹ שתלמידיו כינוהו "הישיש", היה מגדולי חכמי צנעא, ותלמידו המובהק של הרב חיים קרח. הרב יחיא קאפח עסק גם במדעים, כגון: אסטרונומיה, הנדסה, גאוגרפיה, טבע, רפואה ועוד. הוא היה מייסדה של תנועת "דור דעה", ונשא את דגל השיבה למסורת תימן הקדומה מתוך רצון להחזיר את עטרת מסורת תימן ליושנה. כמו כן ניסה להכניס תיקונים בחיי החברה היהודית בתימן, הרבה לעסוק בספרי השקפה ואמונה של רבותינו הגאונים והראשונים, יצא כנגד הקבלה בכלל והזוהר בפרט, דגל בפסיקה לפי הרמב"ם בלבד, לחם באמונות תפלות (לדעתו), ניסה לתקן את

118 וכן לא הספיק להשלים את חיבוריו על הדיואן, כמו שכתב גיסו הרב חיים בן שלמה כסאר בדיואן שלו על השיר "איומה בהר המור". וזה לשונו: "ולמעלה בשירת אבנעל ג' כ חסר, כי אבדו אחר שנתבקש בשיבה של מעלה הרב המובהק והעניו איש סופר מהיר אשר חיבר לזה הפירוש הנחמד כמהר"ר זכריה לבית הקרחי זכותו תעמוד לנו ולכל ישראל, כי זה החסיד הנזכר לעיל נפטר בקוצר שנים ולא הספיק להשלים פירושי אלו השירות, וחבל על דאבדין". ומעין זה כתב הרב אברהם אלנדאף (שרידי תימן, ערך 'דיואן', ח עמ' א; ערך 'משכיל שיר ידידות', יא עמ' ב). אם כן הם פני הדברים בחיבורים שכתב ולא הספיק להשלים, כל שכן שלא הספיק לחבר חיבורים חדשים שהיה בדעתו לחברם, כמו שמצאנו שכתב שיש בדעתו לפרש את איוב (משכיל דורש, עמ' קפא).

119 נראה שכוונתו לתרגום הפטרות (ראה טובי, רבי יחיא קרח, עמ' 210).

120 דבר ידוע זה שהרב יחיא קאפח היה תלמידו של הרב יחיא קרח כתב גם הרב חיים בן שלמה כסאר בהקדמתו לתאג': "שני המאורות הגדולים, כמוהר"ר יחיא בן מ"ו סאלם קרח נע"ג ותלמידו יאריך ימים מ"ו יחיא בן שלמה אלקאפח יע"א". וראה עוד לעיל בהערה 75.

121 כן מקובל לציין את שנת הולדתו. לדעות אחרות ראה הרב אהרן קאפח, עיונים, עמ' 126, הערה 6.

סדרי חינוך הילדים, עסק בהצלת כתבי יד עתיקים ועוד. רבים מחכמי הדור לא הסכימו עם דרכו ושיטתו, והדבר גרם למחלוקת עזה בקהילה.

כחלק ממאמציו להציל כתבי יד עתיקים, עסק גם בחקר נוסחאות התרגום העתיקות, כמו שמעיד הרב שלום קרח בספרו "איגרת בוכים". וזה לשונו:¹²²

הכלל כי הרה"ג [הרב יחיא קאפח. אב"ן] התחיל¹²³ לחזר אחר דקדוקי התרגום עפ"י נוסחאות ישנות נושנות עפ"י ספרים רבים, לא עפ"י שנים וג' ספרים בלבד.

מעיסוקו בנוסחאות התרגום נותרו בידינו ארבעה קבצים קצרים:

הערות על ספר "מרפא לשון"

הרב יחיא קאפח חבר להרב יחיא קרח, ויחד תרו אחר כתבי יד עתיקים והעתיקו את נוסחאותיהם למשמרת. בגיליונות כתב היד של ספר "מרפא לשון" מהדורא בתרא, נכללו הערות של הרב יחיא קאפח – רובן הרחבות ותוספת הסבר לדברי המחבר, ומיעוטן השגות על דבריו. מאן דהוא (כנראה הרב עמרם קרח), שזיהה את תוכן ההערות או את כתב ידו של הרב יחיא קאפח, הוסיף בראש ההשגות שתי מילים, "הגהת מהרי"ק" או "הערת מהרי"ק"א" [=מורנו הרב יחיא קאפח].

לעתים ההערה באה לחזק את דברי המחבר, כגון "וכן מצאתי במדרש הגדול חיזוק לדברי הרב המחבר ז"ל בפ' וזאת הברכה" (מאמר "ברית הלשון"), ופעמים היא השגה על דברי המחבר, כגון:

ואני הצעיר מצאתי בספר מכלל יופי שהביא תרגום אונקלוס כמו שהוא בני"י רביא כתרגום הנער [...]. וטוב להחזיר הנוסחה הישנה, שהיא יותר מבוררת מלפסוח על שתי הסעיפים (בראשית כא, כ; ההערה במלואה תובא לקמן).

יש לציין במיוחד את ההערה למילה "חיא":

אחר הדברים האלה, והמה בכתובים, הראיתי להרב המחבר בספרים ישנים מדוקדקים שכולן בדגש היו"ד, והדר ביה מר משמועתיא דא, והיה בדעתו למחוק זה ולכתוב בפרשת תזריע היפך זה, אלא שלא הספיק (בראשית כד, ח).

122 גם קטע זה אינו מופיע במהדורה הנדפסת שלפנינו, אלא רק במהדורה המורחבת שהותקנה על פי כתב היד של הרב שלום קרח, כאמור לעיל.

123 לעניין המילה "התחיל", ראה מה שכתבתי לעיל בהערה 75.

כשיצא לאור ספר "מרפא לשון", חשבו המדפיסים שגם הערות אלו, כיתר התוספות בגיליונות, יצאו מתחת ידיו של הרב יחיא קרח, ועל כן שילבו את כל (!) ההערות שעיקרן הרחבות ותוספת הסבר¹²⁴ בספר. בכלל זה אף הדפיסו בתוך הספר מעט מן ההשגות,¹²⁵ כאילו שהן חלק מדברי המחבר, אך רוב ההשגות עדיין לא יצאו לאור.

קונטרס "נוסחאות התרגום"¹²⁶

הרב שלום קרח כתב בספרו "איגרת בוכים"¹²⁷:

והא לך לשון הרה"ג [הרב יחיא קאפח. אב"ן] בתחלת קונטרסו של נוסחות התרגום. נוסחאות תרגום אונקלוס אשר העתקנו אני והמנוח (כמ"ו) [כמו"ר]¹²⁸ יחיא קרח זלה"ה מספר ישן על קלף, מנוקד מלמעלה¹²⁹ המקרא והתרגום. ולא נמצא בניקוד המקרא 'כל' מנוקד בקמץ אלא בחולם, וכן לא נמצא (שום) [שם] 'את' בפתח אלא בצירי.

124 לקביעה זו, שהחיבור "מרפא לשון" הנדפס כולל את הערותיו והרחבותיו של הרב יחיא קאפח, הגעתי בעקבות בדיקה מדוקדקת של ההערות בהשוואה למהדורות הנדפסות. לאחר מכן העירני ר' יוסי פרחי ששמע שכן אמר הרב יוסף קאפח במפורש. וכן שמעתי מהרב עזרא קרח בשם אביו הרב יוסף קרח.

125 ראה למשל מה שכתב ב"מרפא לשון" על פסוק "וימררו את חייהם" (שמות א, יד): "נאמרו – ה"ג בדגש המי"ם על משקל בסרו סברו, ודכוותיה בשמואל א' ואשפך את נפשי, נאמריית עולבן נפשי, ולא מצאתי מי שהזכיר גירסה זו, אבל מעולם כן היא הגירסה אצלנו, שכן נמצא בקלפים ישנים נושנים" וכו'. על זה העיר הרב יחיא קאפח בגיליון: "אמנם בנסת"י הישנות ובדפוס הגירסה נאמריית, וכן עיקר, מפני שהיא מלשון ולפני ה' ישפך שיחו, שפירושו יגיד שיחו, וכן פי' בעל מצודת ציון, והרב המחבר לא עיין בזה, ואין מגירסה זו שום ראיה לגירסת ואמרו דכאן". וכן מצאתי שהעיר הרב יחיא קאפח בגיליון ספר ההפטרות שהעתיק: "נאמריית – האל"ף בשוא והמים רפויה ודכותה תר' ישפך שיחו יימר צלותיה". אמנם מהרי"ץ גרס "נאמריית", כמו שהבאתי לעיל.

יש להעיר שהרב נתנאל אלשיך (ילקוט שינויי נוסחאות, הפטרת יום א' דר"ה), שלא עיין היטב בנוסח ההערה (שנכתב בה במפורש "והרב המחבר לא עיין בזה"), מזכיר זאת בשם בעל "מרפא לשון", אף על פי שלמעשה הם דברי הרב יחיא קאפח, שכן כתב: "מרפא לשון בתחילת שמות על הפסוק וימררו את חייהם העיר שבנ"י הגירסה נאמריית". ומכאן (ומעורר הרבה דוגמאות אחרות שעמי) מודעה רבה שיש לבדוק היטב אחרי דבריו, הערותיו וקושיותיו של הרב נתנאל אלשיך, שכן לא נעשו מתוך עיון ושיקול הדעת.

126 קונטרס זה אינו מוכר ואף לא נדפס, בעזרתו של הרב אליקים צדוק אני שוקד על ההדרתו והגהתו מכתב היד שברשות ידידי ר' שגיב מחפוד.

127 עמ' עה.

128 בהעתקת הרב שלום קרח בכתב ידו (וכן בספר "איגרת בוכים" הנדפס) כתוב 'כמ"ו', 'שום', אך בקונטרס המקורי שבידי ובנוסח שהעתיק הרב קאפח (דברים אחדים, עמ' ב) כתוב 'כמו"ר', 'שם'.

129 רצונו לומר בניקוד עליון.

הרב יוסף קאפח כתב¹³⁰ שבשעה שערך את תאג תשי"ט, היה לנגד עיניו קונטרס זה, ואף הוא מביא את הפתיחה הזאת. אולם עד היום לא היה ברור מה תוכנו של הקונטרס, והיו מי שחשבו שמדובר באוסף ההערות שנדפסו בשם "דקדוק התרגום" (ראה עליו לקמן).¹³¹

בעת האחרונה מצאתי העתקה של קונטרס זה (שמונה דפים, 23-24 שורות בכל עמוד) בסוף כתב יד של "חלק הדקדוק" על התנ"ך.¹³² בקונטרס זה באים חילופי נוסח לתרגום על פי כתב יד עתיק שמצאו הרב יחיא קרח והרב יחיא קאפח.

להלן תחילת הקונטרס (לאחר הפתיחה הבאה לעיל):

פרשת בראשית

ולמקוה המים. ולבית כנישת מיא: תדשא הארץ. תדאי ארעא: טרם יהיה. עד לא הוה בארעא: כי לא המטיר ה' אלהים. ארי לא אחית ה' אלהים מטרא: ואדם אין לעבוד את האדמה. אדמתא: ומשם יפרד. יתפרש: וזהב. וְנִהְיָה: הוא הסובב. הוא מקיף: הוא ההלך. הוא מהליך: עזר כנגדו. בקבליה: לראות מה יקרא לו. למחזי מא יקרי להון: לא מצא עזר כנגדו. בקבליה: ויבאה. וְאֵיתָנָה:

בכתב היד לא הובאו מקורות או טעמים לנוסח שנמצא, ורק הוצגו נוסחאות התרגום.¹³³ משום כך, אין לראות בנוסחאות שבקונטרס הזה משנה אחרונה והכרעה של הרב יחיא קאפח בחינת זה ראה וקדש, ושרק כך יש לגרוס, ושהיא הנוסחה הכי עתיקה או המדויקת ביותר. והראיה לזה היא העובדה שבחיבורו "דקדוק התרגום", הכריע לעתים בניגוד למה שעולה מכתב יד זה, על פי רוב על פי כתבי יד עתיקים אחרים שמצא. נמצא שהעתקת קונטרס זה נעשתה "רק" למשמרת, כדי שלא יאבדו הנוסחאות יחד עם כתב היד העתיק.¹³⁴

"דקדוק התרגום" לבראשית-שמות

בחלק א של תאג' תרנ"ד, בסוף חומש בראשית ובסוף חומש שמות, תחת הכותרת "דקדוק

130 דברים אחדים, עמ' ב.

131 הרב אהרן קאפח (גדולי רבני תימן, עמ' 78) מצטט גם הוא פתיחה זו מתוך ספר איגרת בוכים, אך כותב שהפתיחה נכתבה על ידי הרב יחיא קאפח "בהקדמת מאמרו לבירור נוסח התרגום". אולם כאמור אין זה מאמר, ואינו עוסק בבירור נוסח.

132 כאן המקום להודות לבעל כתב היד, ידידי ר' שגיב מחפוד, על שהוא מתיר לי דרך קבע לעיין באוצרותיו. עותק נוסף של הקונטרס מצוי בידי רון ניסים מרחובות.

133 פעמים שהובא בתוך סוגריים "נ"א". ייתכן שגם נוסח זה הועתק מכתב היד הישן הנזכר לעיל.

134 ראה בן-נח, מסורת הקריאה, עמ' 43-44.

התרגום", יש הערות על תרגום אונקלוס על פי סדר הפסוקים. לחומש בראשית 256 הערות ולחומש שמות 107 הערות. ההערות קצרות, ורובן משקפות את נוסחאות תימן העתיקות, אך המחבר אינו נמנע מלהביא סייעתא אף מן הדפוסים שעמדו לפניו.¹³⁵ נוסח הדיבור המתחיל אינו הנוסח שקבע מחבר ההערות, לפעמים הוא מקיים את נוסח הדיבור המתחיל ולפעמים דוחה אותו או חולק עליו. מסתבר שנוסח הדיבור המתחיל הוא הנוסח שהיה כתוב בספר שכתב שעליו נכתבו ההערות.

המחבר מציין בעיקר את ספר היא"ר ואת "מרפא לשון", אך מביא בהערותיו מדברי מדקדקי התרגום לצד דברי חז"ל והפרשנים, ובהם: מדרש רבה, ירושלמי, רס"ג, מסורת התרגום, רש"י, רמב"ם ב"מורה הנבוכים", רמב"ם ב"יד החזקה", רמב"ן, רשב"ם, ראב"ע, מדרש החפץ, אור האפלה,¹³⁶ רבי זכריה הרופא, מהרי"ץ, המתורגמן, הרא"ם, נל"ג [=נתינה לגר], הרב מ"י [=מכלל יופי], נתה"ש [=נתיבות השלום], אוג"ר [אוהב גר], כתב יד מהר"י גזפאן ועוד.

מחבר ההערות אינו נמנע מלחלוק על מהרי"ץ.¹³⁷ ראה למשל מה שכתב על תרגום "ואם הימין ואשמאילה" (בראשית יג, ט): "ואצפנך. כן כתב מהרי"ץ בחלק הדקדוק, ואחריו כל אדם ימשוך לגרוס כן. אבל בכל ספרי הראשונים מצאנו הנוסחא אנא לצפונא. וגם בדפוסים כך היא הנוסחא המפורסמת. וכן כתב הרב מרפא לשון ז"ל. ועיקר". ועל תרגום "ופרעה חלים" (בראשית מא, א) הוא אומר: "בנ"י גרס חלם. וכ"כ היא"ר ז"ל. כי לפי דרך שמוש הלשון יתכן לדבר כן. ולא כן כתב הרי"ץ בחלק הדקדוק".

גם את דברי בעל "מרפא לשון" לא קיבל מבלי דרישה וחקירה, ופעמים שנטה ממנו. ראה למשל דבריו על התרגומים: "וכהיא עינוהי מלמחזי" (בראשית כז, א): "והרב מרפא לשון נדחק בזה. ולא עיין יפה"; "מא ממון נתהני לנא" (בראשית לז, כו): "והרב מרפא לשון לא כתב כן. וצ"ע"; "מנחם אנא" (בראשית מו, ל): "והרב מרפא לשון כתב שהוא שלא בדקדוק. ולא דק"; "ברי דיסגי יוסף ברי דיתברך" (בראשית

¹³⁵ ובזה דרך בדרכו של מהרי"ץ, שגם הוא לא נמנע מלהסתייע בדפוסים.

¹³⁶ כן כתב הרב יחיא קאפח ("דקדוק התרגום" על נחש ירכן, בראשית כה, כז), וכן כינוהו הרב אברהם אלנדאף (שרידי תימן, ו"ע"ב) הרב יוסף צובירי (ויצבור, חלק ג, עמ' עב, שסד ועוד) ועוד. אך הרב יוסף קאפח תרגמו 'קאור האפלה'. ויש מן הקדמונים שכינוהו "דרש המאור" או "מדרש האור" (רצהבי, תורתן, עמ' כא), והכול הולך אל מקום אחד.

¹³⁷ והעירני הרב אהרן קאפח שכן דרכו של הרב יחיא קאפח אף בדברי הלכה, בתשובותיו ובהערותיו, שנושא ונותן לפי דרכו כדרכה של תורה, ואינו חושש לחלוק על מהרי"ץ. בהקשר לזה ראה מה שהשיב הרב אלון אבידר (אדני פז, חלק ב, בהסכמות הרבנים, הערה א) למי שטען ש"הפורש מדברי מהרי"ץ כפורש מן החיים". ודברי פי חכם חן.

מט, כב): "והרב מרפא לשון החזיק בנוסח אחר"; "ואברם תקיף לחדא" (בראשית יג, ב):
 "ולא כמו שכתב הרב מרפא לשון ז"ל".¹³⁸

פעמים רבות המחבר מכריע בנוסח שמצא בנוסחאות ישנות, ומציין שכן כתב בעל
 "מרפא לשון", אך עיון ב"מרפא לשון" מעיד שהכריע להפך. ראה למשל מה שכתב
 ב"דקדוק התרגום" על תרגום "כבישת ליה לעמי" (שמות ט, יז): "הכי גרסינן. בלמ"ד.
 וכן הוא בכל הישנות. וכ"כ היא"ר והרב מרפא לשון ז"ל". מדבריו משמע שגם בעל
 ה"מרפא לשון" הסכים לגרסה זו. אך למעשה המעיין בדברי ה"מרפא לשון" יראה
 שהוא הסכים לגרסת "ביה בעמי", וציין שכן היא גרסתו, שכן כתב: "כבישת ביה בעמי.
 הכי גרסינן. ובני"ש כבישת ליה לעמי". ובהיות שיש כמה חכמים מחוכמים שטענו על
 כגון זה,¹³⁹ אסביר את הדברים בקצרה ואצדיק את צדקת הצדיקים.

הדבר ברור וידוע, שכן דרך המחברים שכשיש להם דעה בנושא מסוים והם
 מחפשים להביא לה סייעתא, אינם נמנעים מלהביא עדות ממחבר מסוים שציין בדבריו
 כדעתם, אף אם בהמשך המחבר עצמו חולק בדבריו על מה שהביא בראש דבריו או
 מכריע הפך מהם. כן דרך החכמים השלמים,¹⁴⁰ ואוי לו למי שיעליל עליהם ויאמר
 ש"דבריהם בטלים", או ש"אין בדבריהם ממש" כי הם שיקרו או סילפו או ש"העלימו
 את האמת" או "כרכרו כמה כרכורים". גם כאן המחבר כותב "ה"ג, וכ"ה בנוסחאות
 ישנות", ומביא שכן כתב הרב "מרפא לשון", ואין בזה משום שקר וסילוף, מפני שאכן
 הרב "מרפא לשון" כותב שכן הוא בנוסחאות ישנות. אלא מאי? בעל "מרפא לשון"
 הכריע הפך הנוסחאות הללו. ודי בזה לשוחרי "האמת". וכבר הארכתי בזה במקום אחר.

אין אנו יודעים מתי נכתבו ההערות, אולם מאחר שהרב יחיא קרח, שנפטר בשנת
 ה'תרמ"א, נזכר שם בברכת המתים "זכרונו לברכה",¹⁴¹ והספר נדפס כבר בשנת
 ה'תרנ"ד, ניתן לומר שההערות נכתבו בין השנים ה'תרמ"א-ה'תרנ"ד.

ל"דברי המגיהים" של תאג' תרנ"ד, לא היה בידיהם העתק מדוקדק של התרגום על פי
 הנוסחאות הישנות, ואף לא היה בידיהם ספר "מרפא לשון", "עד שהאיר ה' עיננו
 ונשלח לנו מעי"ת צנעא דקדוק התרגום מועתק מספרי המדקדקים ראשונים ואחרונים".
 המדפיסים לא הזכירו את שמו של מחבר ההערות, אך למעשה הדבר ידוע ומפורסם

138 יש להעיר שהערות "מרפא לשון", שהשיג עליה הרב יחיא קאפח, אינה מופיעה על פסוק זה אלא על הפסוק
 "ואברם כבד מאד" (בראשית יב, י).

139 ראה למשל הרב נתנאל אלשיך, הקדמה, חלק א, עמ' ח-י.

140 וסיפר לי הרב איתמר חיים כהן, שכשעסק בההדרת ספרי מהרי"ץ, מצא שכן היא גם דרכו של מהרי"ץ
 (כשאר חכמי ישראל), להביא מקורות לשיטתו, אף על פי שהמעין במקור יראה שאדרכה, בהמשך הדברים
 המקור נדחה על ידי המחבר.

141 ראה למשל ההערה על הפסוק "ואנש לית למפלח ית אדמתא" (בראשית ב, ה) ועוד פעמים רבות.

אצל שוחרי האמת שההערות הללו הן למעשה הגהות שכתב הרב יחיא קאפח בגיליון הפרשה של בית הכנסת "בית אלשיך". להלן העדויות לזה:

א. כן כתב הרב יחיא קאפח עצמו באיגרת ששלח מצנעא לארץ ישראל ב' בשבט תרפ"ו. וזה לשונו:¹⁴²

"וגם הוא [הרב יחיא ק'רח. אב"ן] חיבר ספר מרפא לשון על תרגום אונקלוס מנוסחאות קדומות הנמצאים פה. וממנו ומס' יאר ומנוסחאות קדומות הנמצאים אצלי עשיתי גם אני הגהות על תר' אונקלוס הגר בגליון הפרשה של בית הכנסת בית אלשיך, והועתקו בפרשיות המודפסות בירושת"ו, והמעתיקם שם לא הזכיר את שמי, כי רצה להתגדר במה שטרחתי כאלו הוא ילדם".

נראה שהמעתיק שעליו שפך הרב יחיא קאפח את זעמו הוא הרב יחיא יצחק הלוי כמו שאכתוב לקמן. וזכור לטוב הרב שלום ק'רח, שלימד זכות על המדפיסים באמרו:¹⁴³

"אמנם חייבים אנו לדון אותם לכף זכות ולומר כי לא ידעו מזה כלום לסיבת ריחוק המקומות זה מזה, או אולי כבר נשכח מהם, או אולי שמעו זה אומר בכה וזה אומר בכה, או אולי מצאו באיזו פרשה¹⁴⁴ שמיוחסים לזולתו מאיזה כותב שלא דקדק בשמועתו יפה. וחלילה לומר עליהם, גזילת העני בבתייהם. לא נחשדו ישראל על כך".

נראה עוד להליץ על הרב אברהם אלנדאף (העורך הראשי של תאג' ה'תרנ"ד) שלא השמיט את שם המחבר בזדון חס ושלום, שכן יוסף שלום חבארה¹⁴⁵ מציין שכשהרב אברהם אלנדאף פנה אליו בבקשה לקבל את איגרת הרב יחיא קאפח העוסקת בזיהוי מחברו של בעל "מדרש הגדול", הוא הסכים לתת אותה לו, אך ביקש שיזכיר דבר בשם אומרו, שכן כבר נגרמה לרב יחיא קאפח עגמת נפש על שלא ציינו את שמו כמחבר "דקדוק התרגום". לדברי חבארה: "יש לציין כי הרב אברהם אלנדאף נהג בהגינות וביושר ופרע את חובו" כשהזכיר את דברי הרב יחיא קאפח בעניין "מדרש הגדול" בציון שמו. נמצא שהרב אברהם אלנדאף לא חשש להזכיר את שמו של הרב יחיא קאפח במקום שציין דברים משמו.

142 נבכי תימן, עמ' 151.

143 קטע זה נמצא בכתב יד של איגרת בוכים, אך מסיבות שאין כאן המקום לפרטן, הוא מצונזר ואינו במהדורה הנדפסת.

144 כלומר ספר 'פרשה' שהועתקו בגיליונותיו הגהות מהרי"ק.

145 בתלאות תימן, עמ' 226.

ב. על פי עדותו של הרב שלום קרח,¹⁴⁶ הרב יוסף פנחס כ"ץ¹⁴⁷ כתב בתחילת הפרשה שלו: "תימה מהמדפיסים, איך לא הזכירו שם המחבר 'דקדוק התרגום', ושמנו נודע בשערים שהוא מורינו ורבינו הרב הגדול רבנו יחיא שלמה אלקאפח הי"ו".

ג. שמעון גרידי כותב¹⁴⁸ שלאחר בירור שעשה¹⁴⁹ נודע לו ש"דקדוק התרגום" הוא מעשה ידי הרב יחיא קאפח.¹⁵⁰

ד. הרב יוסף קרח¹⁵¹ נהג לומר שידוע ש"דקדוק התרגום" נכתב על ידי הרב יחיא קאפח.

ה. קיבלתי מהרב יוסף צובירי בפשטות פעמים רבות ש"דקדוק התרגום" הוא מעשה ידיו של הרב יחיא קאפח.

עד כאן העדויות החיצוניות שמחבר "דקדוק התרגום" הוא הרב יחיא קאפח, אך עולה כן גם מבדיקה מדוקדקת של החיבור.

א. מן ההערות ניכר שהמחבר היה חובב נלהב של נוסחאות עתיקות וכתבי יד ישנים, שהיה מחזר אחריהן כדי להצילן, לתעדן ולהנציחן. נראה אם כן ששמו של המחבר נודע בשערים ככזה.

ב. ב"דקדוק התרגום" הונצחו נוסחאות עתיקות שהיו נחלת אנשי "דור דעה" בלבד, היינו תלמידי הרב יחיא קאפח, כגון הגיית המילה "חיא" וצורת הרבים

146 איגרת בוכים, עמ' עה.

147 תלמיד חכם, אמיד ובעל חסד, מגדולי הסוחרים בתימן. חי בצנעא, ולרגל מסחרו נסע לארצות רבות, ובהן וינה שבאוסטריה. תחילה למד אצל הרב חיים קרח (יחד עם חברו הרב יחיא קאפח), ולאחר מכן למד אצל הרב יחיא קאפח והרב יחיא אלאביץ'. הרב יוסף פנחס כהן הקים בית כנסת שנסגר בתקופת המחלוקת. בית הכנסת נקרא "בית פנחס", והמארי שלו היה הרב יחיא אלאביץ'. בשנת תרנ"ו, הוציא לאור בוינה סידור בשם "סדר תפילה". הרב יוסף קאפח (יוצאי תימן, עמ' 84) מתאר אותו בלשון זה: "סוחר יהודי מצנעא, עשיר, הגון, ירא שמים, שהיה גם בעל תורה בהקף רחב. ואלו היה היום בארץ, היו מדביקים לו תואר 'הרה"ג', שמו ר' יוסף ב"ר סעיד פנחס הכהן. הוא שלח לתימן ספרי קודש ובעיקר משניות, עין יעקב, ש"ע ועוד דפוסי וורשא לעמבערג ווילנא". במקום אחר (מסמך פרטי), מתאר הרב יוסף קאפח את משפחתו כאחת "מנכבדי המשפחות בתימן". לרב יוסף נולדו ארבעה בנים: יחיא, חיים, סאלם ואברהם. נפטר בצנעא בשיבה טובה בשנת תרפ"ט (1929) בקירוב. כאן המקום להודות לשאר בשרו, שלום פנחס כהן, שמסר לי פרטים אלה על ראש משפחתו. ויש להעיר, שאין לזהות את הרב יוסף פנחס כ"ץ הנ"ל עם הרב יוסף פנחס כ"ץ שהוזכר אצל טובי, הקהילה התימנית, עמ' 203.

148 הדפסות ראשונות, עמ' 93.

149 כאמור, הדברים מפורשים על ידי הרב יחיא קאפח עצמו, אך נראה שגרידי הסיק כן אחר בירור עצמאי.

150 למעשה, כן כתב בקצרה כבר כמה עשורים קודם לכן בתאג' ת"ש (הקדמת המפקח, עמ' ג).

151 כך שמעתי מבנו, הרב עזרא קרח.

שלה "חייך" ביו"ד דגושה ודומיהן. עד היום נוסחאות אלה מהוות סימן זיהוי ל"דרדעים".

ג. כאמור לעיל, בגיליונות כתב היד של "מרפא לשון", נמצאו הערות שיצאו מתחת ידי הרב יחיא קאפח. והנה עיון בהערות מלמד שיש התאמה ביניהן לבין ההערות שב"דקדוק התרגום", כגון מה שהעיר על הדגש ביו"ד בתיבת "חיא", בהערה שהובאה לעיל (בראשית כד, ח), מתאים למה שכתב ב"דקדוק התרגום" על פסוק "ויהיו חיי שרה" (בראשית כג, א). וכן מה שהעיר על הפסוק "שבו וסחרוה" (בראשית לד, י), המובא על תרגום הפסוק "עבר לסחר", (בראשית כג, טז), "מתקבל סחורה בכל מדינה", וזה לשונו: "ומיהו קושטא קאי כי שתיקן, דהיינו שבכאן ושבפרשת וישלח, בני" מדוקדקות גר' סחורה. וכ"כ היא ר"ז ל", מתאים למה שכתוב ב"דקדוק התרגום" (בראשית לד, י). יתר על כן. כמה מן ההערות שכתב הרב יחיא קאפח בגיליונות כתב היד של "מרפא לשון" מופיעות ב"דקדוק התרגום" כמעט מילה במילה, כגון ההערה בגיליון "מרפא לשון" על "רבי / רביא קשתא" (בראשית כא, כ): "ואני הצעיר מצאתי בס' מ"י [=בספר מכלל יופי] שהביא ת"א כמו שהוא בני" רביא קשתא בל' הנער. וכן העתיקו הרס"ג בערבי, ג'לאם ראם. וגיר' הדפוסים רבי קשתא בל' קל, ופי' מורה בקשת, וכפי' רש"י והמפרשים. ומקורו התחכמו למחוק האל"ף ולהגיה רבי, והניחו תיבת קשתא בל' כבד, ולא הרויחו בזה כלום, כי גם תרגום והוא נער, רבי. וטוב להחזיר הנוסחה הישנה, שהיא יותר מבוררת, מלפסוח על שתי הסעיפים". וב"דקדוק התרגום" באה הערה זו כמעט מילה במילה.

על כורחנו עלינו לומר שהרב יחיא קאפח הוא מחבר "דקדוק התרגום", כמו שכתב הוא עצמו.

יהודה רצהבי¹⁵² מעיד שהיה בידי הרב שלום יצחק הלוי כתב היד של "דקדוק התרגום" לספר שמות בהעתקת הרב יחיא יצחק הלוי. לדברי רצהבי, הוא בדק את כתב היד ומצא שנוסחו דומה לנוסח הנדפס. זאת ועוד. לכתב היד מצורף מכתב להרב אברהם אלנדאף משנת ה'תרנ"ד, שנת הדפסת התאג'.

העובדות שמציין רצהבי מתאימות לעדויות שהזכרנו לעיל. הרב יחיא קאפח חיבר את ההערות שנקראו אחר כך בשם "דקדוק התרגום" וכתב אותן על הפרשה בבית הכנסת "בית אלשיך". הרב יחיא יצחק הלוי העתיק את ההערות משם ושלח אותן לרב אברהם אלנדאף.¹⁵³ המדפיסים קיבלו לידיהם את ההערות ולא הזכירו את שמו של הרב יחיא קאפח, לא בזדון, אלא כמו שכתב הרב שלום קרח (הובאו דבריו לעיל). גם אם

152 הערות למילואים, עמ' 116.

153 וכן אמר לי הרב אהרן קאפח, ששמע מפי הרב יוסף קאפח שהמעתיק היה הרב יחיא יצחק הלוי.

נדייק בדברי הרב יחיא קאפח באיגרתו, נבחין שתרעומתו היא על המעתיק דווקא (שלא הזכיר את שמו לסיבה ידועה),¹⁵⁴ לא על המדפיסים, כמו שכתבו אחרים בשמו.¹⁵⁵

אולם רצהבי מוסיף שם עוד משפט אחד: "הוא [=הרב שלום יצחק הלוי. אב"ן] טוען כי הלקט מעשה ידי אביו". דבר זה אינו נכון בעליל, כמו שכתבתי לעיל, וקשה לומר שאכן הרב שלום יצחק הלוי אמר דברים אלו. זאת ועוד. הרב שלום יצחק הלוי חיבר חיבור בשם "דברי שלום" על חלק הדקדוק למהרי"ץ. ואם לדעת הרב שלום יצחק הלוי "דקדוק התרגום" הוא חיבורו של אביו, הרב יחיא יצחק הלוי, מדוע לאורך כל "דברי שלום" לא הוזכר חיבורו של אביו אפילו פעם אחת מתוך חמישים הפעמים שבהם עסק בדברי מהרי"ץ על נוסח התרגום ורק את החיבור "מרפא לשון" הזכיר שוב ושוב?

ואף אם נניח שהרב שלום יצחק הלוי, כן אמר זאת לרצהבי, ניתן לומר שאמר זאת בתום לב – לאחר שראה את "דקדוק התרגום" בכתב ידו של אביו, הניח שהלקט מעשה ידי אביו, ולא העלה בדעתו שהוא רק העתקה. אך במשך שנים כשבדק את הדברים, גילה שזהו אינו חיבורו של אביו, ועל כן לא הזכירו ב"דברי שלום". כשלנגד עינינו ניצבים דברי הרב יחיא קאפח ושאר כל העדויות וההוכחות שהבאנו לעיל, המעידות שהרב יחיא קאפח הוא מחבר ההערות, ומנגד דברי רצהבי, המביא את דברי הרב שלום יצחק הלוי (שהיה בזמן הדפסת התאג' ילד בן שלוש שנים), שאמר שמחבר ההערות הוא הרב יחיא יצחק הלוי, נראה ברור שיש לבכר את דברי הראשונים.

נוסף על זה. כאמור לעיל, ניתן לומר שהמדפיסים, ובראשם הרב אברהם אלנדאף, שהיה ידידו הקרוב של הרב יחיא יצחק הלוי, השמיטו בכוונת מכוון את שם המחבר, אך אפשר ללמד עליהם זכות, שלא ידעו מי מחבר ההערות. אם נאמר שהמחבר הוא הרב יחיא קאפח, נבין למה השמיטו את שמו בזדון¹⁵⁶ או לחילופין שלא ידעו שהוא המחבר. אך אם נאמר שמחבר ההערות הוא הרב יחיא יצחק הלוי, לא ניתן להבין מדוע השמיטו את שמו בזדון, או לחילופין קשה לומר שהרב אברהם אלנדאף (עורכו הראשי של תאג' תרנ"ד) לא ידע שחיבור זה הוא מעשה ידיו של חברו הקרוב.¹⁵⁷

¹⁵⁴ ראה בהערה לקמן.

¹⁵⁵ ראה למשל בדברי הרב שלום קרח שהבאתי לעיל.

¹⁵⁶ אף על פי שהמחלוקת פרצה בשנת ה'תרע"ד, והתאג' נדפס בשנת ה'תרנ"ד, כבר אז היתה "מתיחות" בין השניים. ראה למשל במכתב מאת הרב יחיא יצחק הלוי אל הרב אברהם אלנדאף משנת ה'תרנ"ז (איש ימיני, ב, עמ' שלג): "החכ"ם הנז' הולך וחזק, עם דבוריים שסביבותיו העוקציים, ושנינו קהות". ושם בהערה 8 נאמר: "כנראה הכוונה לרי"ק [=הרב יחיא קאפח. אב"ן], שהיה מסעיר את העיר במחלוקות בהלכה, עוד לפני שנת תרע"ד".

¹⁵⁷ יש להעיר שמן הדרך שהציג הרב אבירן יצחק הלוי (איש ימיני, חלק ג, עמ' תסח, הערה 56) את הדברים (דברי רצהבי הועתקו במלואם, ולאחריהם נכתב בקצרה ש"על הדעה שהלקט נעשה על ידי הרב יחיא קאפח, ראה [...]) נראה שהחיבור "דקדוק התרגום" הוא מעשה ידיו של זקנו הרב יחיא יצחק הלוי על סמך

לאחר כתבי כל זאת, שוחחתי עם ר' שלום בן יעיש ממשפחת אלשיך, מן המתפללים הקבועים בבית הכנסת "בית אלשיך", שהכיר את ספרי בית הכנסת ואף עזר לאביו לארוז אותם לפני עלותם לארץ ישראל.¹⁵⁸ לדבריו, הוא זוכר בוודאות את ספר התרגום של בית הכנסת שממנו תרגם בילדותו. בדף הראשון של הספר הייתה חותמת מיוחדת של בית הכנסת, ובשולי הספר היו הערות בכתב ידו של הרב יחיא קאפח.

נמצא אם כן שמה שכתב הרב קאפח, שכתב את הערותיו בשולי "הפרשה" (בה"א הידיעה) שהייתה בבית הכנסת "בית אלשיך", כוונתו לספר התרגום של בית הכנסת, שכן ספר התרגום לתורה נקרא "פרשה" כאמור לעיל. דבר זה מסתבר, שהערות על נוסחאות תרגום ייכתבו בגיליון ספר תרגום (הנקרא "פרשה") ולא בגיליון חומש עם תרגום ורש"י (אף על פי שגם הוא נקרא "פרשה"). זאת ועוד. אילו היה מדובר בפרשה מן הפרשיות שהיו בבית הכנסת, היה כותב "בגיליון פרשה של בית הכנסת בית אלשיך", ולא "הפרשה", בה"א הידיעה.

הערות על תרגום יונתן בן עוזיאל להפטרות

ברשות ר' שגיב מחפוד מצוי ספר הפטרות, קרא ותרגום, בכתובת ידו של הרב יחיא קאפח משנת ברי"ד לשטרות [=ה'תרס"ג ליצירה, 1903 למנינם].

בשולי הספר (ולפעמים גם בין השיטין), הרב יחיא קאפח מעיר הערות במגוון עניינים, ובהם: נוסח ברכות ההפטרות, מקום סיומי ההפטרות, נוסח המקרא, טעמי המקרא וניקודו, ובעיקר הערות על נוסח התרגום על פי כתבי היד.

רוב ההערות על התרגום קצרות, כגון: "בני"ש [בנוסחאות ישנות] כך וכך"; "בג"א כך וכך". אך מצינו גם הערות מלוות בהסבר, כגון:

מַרְשָׁמִין (הפטרות בשלח, פסוק טז): "כ"ה בכל סת"י הישנים, הרי"ש בפתח, כי הוא תר' מחוקקים, שהם רושמים וחוקקים ראשי גייסות בַּקָּרָב".

דברי בנו, הרב שלום יצחק הלוי, אלא שיש עוד דעה שזהו הרב יחיא קאפח. לשבחו של העורך, הרב אבירן, ייאמר שכשהערתי לו על עיקרי הדברים, אמר שייתכן שטעה ושישמח אם אעלה את הדברים על הכתב והוא יפרסם אותם באחד מן הכרכים הבאים. אני מאמין שהרב אבירן יעמיד דברים על דיוקם במהדורה הבאה. אגב, יש להעיר שבסוף דבריו שם הפנה לדברי הרב יוסף קאפח במבואו המצורף לכתר תורה עם חמישים פירושים באות ג, אך למעשה אין שם דבר הנוגע לענייננו, והמעין שם יראה שההתייחסות שלו היא לקונטרס "נוסחאות התרגום" שהזכרנו לעיל, ולא ל"דקדוק התרגום" לבראשית-שמות שנדפס בתאג'.
158 וכן כתבה ציפורה אלשיך בשם הרב יחיא אלשיך (בית אלשיך, עמ' 44).

חלק מהערות אלה מצאתי גם בספר תרגום של ההפטרות המצוי בידי הרב פינחס קרח בכתובה מהודרת של יד הרב שלום קרח, משנת ברנ"א לשטרות [=ה'ת"ש ליצירה, 1940 למניינם].

הרב חיים בן שלמה כסאר

הרב חיים בן שלמה כסאר (1859-1912), אחי אמו של הרב עמרם קרח, היה מנכבדי הקהילה בצנעא, ונמנה גם הוא על תלמידי הרב חיים קרח. לרב חיים כסאר לא היו בנים כי אם שתי בנות. "היה דורש בלימודים ואוהב ישיבות החכמים",¹⁵⁹ העתיק ספרים רבים והתפרסם כעושה תפילין בהקפדה על ריבוען.¹⁶⁰ כהרב יחיא קאפח, גם הוא "היה שואל דורש ומחפש אחר שרידי הספרים עד יומו האחרון".¹⁶¹ הרב חיים כסאר ניקד והגיה את ספר "מנורת המאור",¹⁶² כתב ליקוטים, טעמים וחידושים על התורה¹⁶³ ואף חיבר שירים.

הרב חיים כסאר כתב לעצמו פרשה (בשני חלקים) הכוללת מקרא ותרגום ותפסיר, ולאחר כל פרשה ההפטרה שלה קרא ותרגום בלבד. הרב כסאר הגיה את הפרשה הזאת במשך שנים על פי הגרסאות העתיקות. בשולי הספר ציין חילופי גרסאות קצרים למקרא ולתרגום מכתבי יד ומנוסח הדפוסים,¹⁶⁴ כולל הערות על תפסיר רס"ג.¹⁶⁵ על פי הכתוב בתחילת הספר, הרב חיים כסאר כתב את חלק בראשית-שמות בשנת ב"ר לשטרות [=ה'תרמ"ט ליצירה, 1889 למניינם] אך את חלק ויקרא-במדבר-דברים כתב שנתיים

159 הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' נז.

160 כן כתב הרב חיים כסאר בעצמו תחת הכותרת "שיר על דיני תפילין והקדמה על מלאכתן" (הובאו אצל רצהבי, מכמנים, עמ' רא-רג; וכן ראיתי נוסח ההקדמה והשיר בדיואן שכתב הרב חיים כסאר ונמצא ברשות ר' שגיב מחפוד), וכן הזכירו הרב עמרם קרח (סערת תימן, עמ' נח), הרב יוסף קאפח (משנה תורה, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק ג, הלכה יג, אות כה, עמ' שלו) וגברא (אנציקלופדיה, עמ' 277).

161 שם, עמ' נח.

162 תצלום ספר זה עמד לנגד עיני כל זמן עבודתי על מנורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב מהדורות שתילי זתים שיצאה לאור בשנת תשע"ב. תצלום דף ממנו ראה בתחילת הספר. וכאן המקום שוב להזכיר את המנוח ר' פינחס כהן ז"ל, שהשאל לי את מנורת המאור בנפש חפצה, ואף התיר לי לעיין בשאר כתבי היד שברשותו.

163 חלק בראשית-שמות נדפס אצל נחום, מכמנים, עמ' קפג-ר.

164 הערה אחת נדפסה בתאג' תשי"ט ("להשיב בחמה אפו" – "בתקוף", הפטרת שבת וראש חודש, פסוק טו). בתאג' "חזון שמעון" נדפסו עוד הערות, אך מכלול ההערות בשלמותן עדיין לא נדפסו.

165 פרשה זו הייתה ידועה בצנעא, וחוקרי נוסחאות התרגום היו מעינים בה כדי להתחקות אחר הנוסחאות העתיקות, כגון הרב יחיא ניסים מנצורה (ראה ר' יהודה יצחק הלוי, מגלות לגאולה, עמ' 12), יחיא בן שלמה כסאר (הרב יוסף קאפח, דברים אחדים, עמ' ב) ועוד. ושמעתי מהרב שמעון כהן בשם אביו ר' חיים פינחס כהן (בן בתו של הרב חיים כסאר) שהרב אברהם אלנדאף רצה להדפיס את תאג' תרנ"ד על פי תאג' זה, אלא שהדבר לא נסתייע.

לפני כן, בשנת בקצ"ח לשטרות [=ה'תרמ"ז ליצירה, 1887 למניינם]. במסגרת חלוקת ירושה בין שתי בנותיו, הופרדו שני חלקי הפרשה זה מזה.¹⁶⁶

בשני החלקים מופיעה בשער הספר הקדמה זהה שעניינה הדגשת חשיבות הנוסחאות הקדומות של תרגום אונקלוס לעומת השיבושים שנפלו בדפוסים.¹⁶⁷ הקדמה זו הועתקה על ידו גם בשני דפים שהיו ברשות "מפעל חשיפת גנזי תימן".¹⁶⁸ ההקדמה נדפסה בשלמותה בספר "מכמנים מחשיפת גנזי תימן" (עמ' קצא), ובתאג' "חזון שמעון" (חלק א, עמ' יא–יב).¹⁶⁹

הרב חיים כסא העתיק תאג' דומה לזה הראשון בסדרו (קרא ותרגום ותפסיר, ולאחר כל פרשה ההפטר קרא ותרגום בלבד) בתבנית מוקטנת כמעט בלא הערות שוליים. תאג' זה לא היה מפורסם בין החכמים והחוקרים כקודמו. לתאג' מצורפת הקדמה קצרה שעדיין לא נדפסה, והריני מעתיקה כאן במלואה. וזה לשונה:¹⁷⁰

הקדמת הסופר

אמר הכותב. הנה הצגתי לפניך הנוסחאות המדויקות אשר תרו רבותי בספרי תימן הישנות, אשר עדיין לא עברה עליהן יד בולשת לעקר נטיעותיהן המפוארות, ועדיין התפוחי זהב באביהן דבר דבור על אפניו, ולא הורק מכלי אל כלי, על כן עמד טעמו בו, וגרסותיו המשומרות מימי אונקלוס הגר הנם מסודרים על אדני פז, ותיקר בעיני להסדירן לפני כל קורא כסדר הפסוקים. גם

166 על גורלו של כתב היד, כבר כתב יהודה רצהבי (תורתן, עמ' קלז), שחלקו הראשון נמצא בידי הרב שלום יצחק הלוי מקריית-אונג (שאשתו היא בתו של הרב חיים כסא), וחלקו השני נמצא בידי ר' יהודה פינחס כהן מירושלים (שהוא בן בתו של הרב חיים כסא). יש להעיר שחלקו השני היה אצל ר' יהודה רק בהשאלה, אך למעשה הוא היה שייך מאז ומעולם לאחיו הבכור ר' חיים פינחס כהן, ואצלו הוא נמצא עד עצם היום הזה. וכאן המקום להודות לו ולבנו הרב שמעון כהן על שהשאילו לי את כתב היד בחפץ לב, ומהם למדתי על גלגולי כתב היד והמסורות הרבות הקשורות בו. מהם למדתי גם כי אף על פי שבדרך כלל בחלוקת רכוש מסוג זה, כל משפחה מחזיקה רק חלק אחד של כתב היד, מרוב חפצו של ר' שמעון פינחס כהן להחזיק בתאג' השלם המוגה על ידי ראש משפחתו, טרח ושכר את הסופר סאלם דאוד חבארה להעתיק לו העתק מדויק של חלק בראשית-שמות. חלק זה נמצא גם הוא בידיהם.

167 אולם יש מעט שינויים קלים בין שתי ההקדמות: בהקדמה שבחלק ויקרא-במדבר-דברים (שכאמור לעיל, נכתבה ראשונה), נעשו מחיקות של תיקוני לשון ונוסח ותוספת מילים בשוליים, ובהקדמה שבחלק בראשית-שמות הועתק הנוסח המתוקן, ואף נוספה תוספת הסבר למילה "ממנו" במשפט "כי אם שאל תשאל ממנו", שהעיר עליה בגיליון "ר"ל מגדול המלמדים". כמו כן, בהקדמת חלק ויקרא-במדבר-דברים נכתב בכותרת "מצות ייי ברה מאירת עיניים: תורת ייי תמימה משיבת נפש: עדות ייי נאמנה מחכימת פתי: פקודי ייי ישרים משמחי לב". לעומת זאת, בחלק בראשית-שמות נכתב רק "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתך". כאן המקום להודות לרב שמואל כהן שהמציא לי את צילום ההקדמה מחלק בראשית-שמות.

168 לתצלום קטע מכתב היד ראה נחום, מכמנים, עמ' ר.

169 יש להעיר ששתי ההקדמות הנדפסות מתאימות להקדמה שבחלק בראשית-שמות.

170 כאן המקום להודות לדניאל בר-עוז, מצאצאי המחבר, על שמסר לי תצלום ההקדמה של ראש משפחתו.

הנוסחאות אשר הגיהו באחרונה, לא נמנעתי מלכתבן, אף אם לא שערם אבותינו הראשונים, כי בזמנינו זה, מחסרון הלימוד, חזרו הנוסחאות הקדמוניות כטעיות בספרים בעיני המון העם, גם (העויר) [העויר] והפסיד מהם שולח ידו בספרים לשחתן ולשבש קריאתן בלי מורה ומלמד, אשר על זה אמרו רבותינו ז"ל: יד לספרים תקציץ. ודי למבין. כתיבת יד הצעיר חיים בן סלימאן כסאר יצ"ו [חתימה מסולסלת]

גלוסקא¹⁷¹ התייחס ליבולו הספרותי של הרב חיים כסאר בנושא התרגום. וזה לשונו:

חכמי ישראל שבתים הקדישו חיבורים לארמית של אונקלוס. דרך משל, מארי חיים בן סלימאן כסאר כתב מסורות וטעמים במקרא ובתרגום אונקלוס, ובדבריו הוא מדגיש את חשיבות הנוסחות הקדומות של תרגום אונקלוס.

ושם בהערה מציין גלוסקא שחומר זה נדפס אצל נחום (מכמנים, עמ' קפג–ר). אולם נראה שנתערבבו לו שני דברים. למעשה מה שנדפס אצל נחום (מכמנים, עמ' קפג–קצח) הם טעמים וחידושים לבראשית-שמות, שבתוכן שילב הרב חיים כסאר את הערות "חלק הדקדוק", ואין שם עיסוק בתרגום אונקלוס כלל, פרט להעתקת הערות "חלק הדקדוק" העוסקות בתרגום, שהועתקו שם יחד עם שאר הערות "חלק הדקדוק". ומה שנדפס לאחר מכן (מכמנים, עמ' קצט–ר) זוהי ההקדמה הארוכה לתאג', שאכן עוסקת בחשיבות הנוסחאות הקדומות של אונקלוס. אך אין שם מסורות וטעמים בתרגום.

פרק ג – חקר נוסחאות התרגום בדור האחרון

החכמים הנזכרים לעיל היו החלוצים בתחום הגהת נוסח התרגום על פי כתבי יד עתיקים. אחריהם עסקו עוד רבנים בנוסחאות התרגום אך לא בצורה יסודית, מקיפה ומחקרית כמותם, ובהם הרב נתנאל בן הרב שלום אלשיך,¹⁷² הרב לוי נגאר,¹⁷³ הרב יחיא אביץ,¹⁷⁴ הרב יחיא ניסים מנצורה¹⁷⁵ ועוד.¹⁷⁶

¹⁷¹ מעמד התרגומים, עמ' 64.

¹⁷² כן שמעתי מהרב אבידור (אביגדור) דאר, ששמע מהרב יחיא אלשיך בפירוש, שגם אביו, הרב נתנאל, היה עוסק בפשפוש אחר גרסאות עתיקות במקרא ובתרגום.

¹⁷³ כך עולה ממה שכתב בקולופון לספר התרגום של בית הכנסת "בית צאלח" (הרב שמעון צאלח, מבוא, יג ע"ב, שהובא לעיל), ומהערותיו לספר התרגום (חלק ההפטרות) של בית הכנסת "בית צאלח" (ההערות עדיין לא נדפסו).

¹⁷⁴ כן כתב הרב שלום קרח באיגרת בוכים (קטע זה אינו מופיע במהדורה הנדפסת. עיין מש"כ לעיל): "ואף שעמד אח"כ מהר"י אביץ' נ"י, ודקדק ומצא עוד אחר הרה"ג [הרב יחיא קאפח. אב"ן], מ"מ הנה הוא מודה בפה מלא כי העיקר והמתחיל בזה הוא הרה"ג, ושאינו אחריו כי אם כעני המלקט בעוללות, ושאינו אלא מסייע להקל על הרה"ג".

מצעירי התלמידים באותו דור, צמחו עוד שני תלמידי חכמים שעסקו בחקר נוסחאות התרגום, ובעיקר בהנצחתן, הלוא הם הרב יוסף קאפח¹⁷⁷ והרב יוסף צובירי.

המכנה המשותף לשיטת עבודתם הוא הצגת הנוסחאות, בלא להכריע ביניהן, כמו שכותב הרב יוסף קאפח:¹⁷⁸

ואני לא הכרעתי לגמרי לומר את הנראה לי או לא נראה לי, כי אם הצגתי את אשר לפניי בלבד בלי לערב דעתי בעניין, והרי לאשרינו גם מרפא לשון לפנינו, והקורא יבחר.

גם הרב יוסף צובירי לא הפעיל שיקול דעת ולא הכריע בין הנוסחאות, ורק הציג את נוסחאות התרגום כפי שהן בכתבי יד של ספרי התרגום שהיו בבית הכנסת "בית אלאוסטא" מבלי לנטות מהן ימין ושמאל, וכמו שכתב בהקדמתו עוד בהיותו בתימן:¹⁷⁹

ולכן מודעת זאת לכל, שלא באתי רק להעמיד ולקיים נוסחתם מפי ספרים של סופרים רז"ל. ואי מוסיפנא מדידי, אינו אלא להמציא טעם לנוסחתם מוסמך מדברי חז"ל.

פעמים רבות, נוסחאות מיוחדות שנדחו על ידי הרב יחיא קרח בספר "מרפא לשון", ונדחו משום זה גם על ידי המוציאים לאור של התיג'אן והחומשים הנדפסים חדשים לבקרים, הונצחו דווקא על ידי שני הרבנים הללו. ראה למשל את תרגום הפסוק "והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל, וכאשר יניח ידו וגבר עמלק" (שמות יז, יא). בספרים שלפנינו תיבת "וגבר" מתורגמת "מתגברין" גם לגבי עמלק, וכן צידד ב"מרפא לשון". אך הרב צובירי והרב קאפח מציינים את הנוסחה "מתברין" לגבי עמלק על פי כתבי היד שברשותם.

175 עיין בדברי ר' יהודה יצחק הלוי (מגלות לגאולה, עמ' 12), המתאר כיצד ציינו בשולי פרשה דפוס של הרב יחיא נסים מנצורה חילופי נוסחאות מכמה כתבי יד עתיקים. הערות אלה הועתקו גם בגיליונות הפרשיות של תלמידיו, וכבר ראיתי כמה פרשיות עם חילופי נוסח אלה. דוגמאות לתיקוני נוסח ולהערות שהעיר בשולי התאג' שלו תמצא אצל הרב שלום גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קי–קי"א.

176 יש לציין את דברי הרב יוסף קאפח (דברים אחדים, עמ' ב) שהודה לידידו מר יחיא בן שלמה כסאר על חסדו, כשמסר לו "את התאג שלו אשר הרבה יגע וטרח בו שנים רבות להגיהו ולתקנו לנפות ולברר נוסחותיו על פי התאג שכתב מהר"ר חיים כסאר נע"ג ושאר כתבי יד עתיקים". מר יחיא כסאר (1907–1969) היה מתלמידי הרב יחיא קאפח ומפעילי העלייה בעדן. לפי מה שביררתי מיודעי דבר (בפרט בני משפחתו), שמו לא נודע בשערים כמדקדק בנוסחאות התרגום כאחרים. ואכמ"ל.

177 טובי (רבי יחיא, עמ' 209) מזכיר את הרב יוסף קאפח כחכם נוסף ש"דקדק בנוסח של תרגום אונקלוס על פי כתבי יד", לצד הרב יחיא קרח והרב יחיא קאפח. ונראה שלא הזכיר את הרב צובירי שערך חיבור מקיף על כל תרגום התורה וההפטרות, מפני שחיבור זה יצא סמוך להדפסת מאמרו.

178 דברים אחדים, עמ' ב.

179 הובאה בתוך הרב עראקי ובן-נון, דברים אחדים, עמ' 12.

הרב קאפח נשאל על ידי ספיר בן יחיאל משה על פשר נוסחה זו, והשיב עליה בקצרה כדרכו. להלן נוסח השאלה והתשובה:¹⁸⁰

שאלה

נתעוררו אצלי שתי שאלות. הראשונה בענין תרגום מילת "וגבר" עמלק. בחומש תורת חיים (הוצאת מוסד הרב קוק), שבו הוגה התרגום על ידי כה"ר עפ"י התאג, כתוב מתברין, והנה בתאג התרג"ד כתוב מתגברין, וגם במרפא לשון כתב כן, ודחה גרסת מתברין. יורנו כה"ר הדרך נלך בה. ולגרסת מתברין כיצד יתפרש הפסוק [...].

תשובה

לתרגום וגבר עמלק – מתברין דבית עמלק, אני לא הלכתי אחרי תאג (תרג"ג) [תרג"ד] ולא אחרי מרפא לשון, אלא אחרי כתבי היד העתיקים שלי, ובכולם כתוב מתברין, וכבר שאלני בשעתו מגיה מוסד הרב קוק לפשר תרגום זה, ועניתי כנ"ל, והסבר הדבר כמ"ש חז"ל במסכת סוטה דף יא כאדם וכו'. ע"ש.

בהסבר הדבר כוונתו לדף יא ע"א, שם הגמרא עוסקת בפסוק שאמר פרעה לעמו על עם ישראל, "ונלחם בנו ועלה מן הארץ" (שמות א, י). הגמרא שואלת: מדוע לא אמר פרעה "ונלחם בנו ועלינו מן הארץ", ומתרצת הגמרא שפרעה דיבר "כאדם שמקלל את עצמו, ותולה קללתו בחברו". דהיינו, מאחר שלא רצה לומר דברים אלה על עצמו בלשון מדבר בעדו, כינה ואמר בלשון נסתר. הוא הדין כאן, התרגום לא רצה לומר בפירוש שעמלק התגבר על עם ישראל, ולכן אמר בלשון כינוי, שעמלק ניגפו ונשברו לפני עם ישראל.

גם הרב צובירי מסביר על דרך זו ב"מסורת מפורשת". עיין שם, שהאריך לבאר גם מדוע נשתנה ניצחון עמלק משאר ניצחונות האומות, שרק בעמלק מצינו שמכנים ומכסים על ניצחונם.

בקטע גניזה¹⁸¹ נמצאה הערה ב"מסורת התרגום" על פסוק זה, וכתוב בו: "וגבר עמלק – מתגברין תרגום], מתברין מתרגום] בציבורא". מכאן הוכיח רמון כשר¹⁸² שבעבר היה הבדל בין נוסח התרגום שנלמד בבית הספר, שאופיו היה מילולי, ובין נוסח התרגום, שנועד לציבור בבית הכנסת, שאופיו היה בעל אופי אגדי-מדרשי. נמצא ששתי הנוסחאות קדומות הן ונועדו לזמנים שונים, כמו שסיכם שם: "דומה אפוא כי תרגום

¹⁸⁰ השאלה והתשובה פורסמו על ידי דוד משה (קרני שומרון) בפורום "אלמדרש".

http://www.hydepark.co.il/topic.asp?whichpage=1&topic_id=2660580&forum_id=20067

¹⁸¹ הובא על ידי כשר, תרגומי המקרא, עמ' 75.

¹⁸² כשר, תרגומי המקרא, עמ' 74–75.

מילולי אינו בהכרח קדום לתרגום לא-מילולי, אלא ההקשר הוא הקובע את אופיו של התרגום.

הרב יוסף קאפח

כוחו הגדול של הרב קאפח ז"ל ברמב"ם למקצועותיו השונים – ב'משנה תורה', ב'מורה הנבוכים' (מו"נ), ב'פירוש המשנה' ובאגרות – הוא מן המפורסמות. פחות ידועה היא שליטתו המופלגת בתרגום אונקלוס, שאמנם לא חיבר עליו חיבור מקיף, ואולם גם במקצוע זה שבתורה גדול היה הרב ז"ל.¹⁸³

פוזן (שם) וטובי¹⁸⁴ מציינים שהרב יוסף קאפח טרח רבות בהגהת תרגום אונקלוס והנציח את נוסחאות התרגום בתאג' תשי"ט ולאחר מכן במהדורת "תורת חיים".

טובי¹⁸⁵ מציין בצדק ש"למרבה הצער גם בהדפסת התרגום נפלו שיבושים".¹⁸⁶ בהקשר זה כדאי לציין את דברי הרב קאפח במכתבו להרב יוסף קרח¹⁸⁷ על אודות הניקוד הידני שנעשה בחלק מספרי המקרא שהוציא ועל ריבוי השיבושים בספריו:

אשר ליופי הנקוד, הרי אתה מכיר קטנות מוחין שבי, ואיני סובל מתיחות הצפיה לזולת, מתי יעשה וכאשר יעשה והיאך יעשה, ולכן נוקט אני הכלל הידוע 'מטחני ולו גשת, מנכ'לי ולו פשת'.¹⁸⁸ ואשר לשגיאות בנקוד או שגיאות דפוס, הרי זה טבעי בהחלט, וזה שבחי, ואני בן אדם, וכמו שכתוב 'כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא'.

פוזן¹⁸⁹ אף מדגיש את החשיבות הרבה שמייחס הרב קאפח "לתפיסת אופיו הכללי של התרגום – לסגנונו, לעקיבותו, למבנה המשפט, לסדר המלים ולא רק לתיבה המתורגמת [...]". הוא לא היסס לחלוק על חוקרים או פרשנים חשובים ומפורסמים, כאשר ביאורם או הצעתם המקומית – מוצלחת ככל שתהיה – לא התאימה עם 'רוח התרגום', כלומר עם גישתו התרגומית הכללית של אונקלוס.

183 פוזן, תרגום אונקלוס, עמ' 236.

184 יוסף טובי, תרומת הרב קאפח, עמ' 128.

185 רבי יחיא קרח, עמ' 209, הערה 24, ושם עסק בנוסח התרגום בתאג' תשי"ט.

186 יש להעיר שרוב השיבושים שבספרי מהדורת חסיד אינם באשמת המהדירים או המגיהים, אלא המו"ל לא ביצע את כל התיקונים או שתקן בטעות. ועיין מה שאכתוב על זה במאמרי העוסק במשנה המנוקדת על ידי הרב שלום יצחק הלוי.

187 נמצא בידיים פרטיות וטרם נדפס.

188 פתגם בערבית שתרגומו 'הרחיים שלי, ואפילו הם רק גורסים (יוצא מהם ג'שוש, גריסים שהיו עושים מהם הריש), הנפה שלי ואפילו נקביה גדולים'.

189 תרגום אונקלוס, עמ' 237.

הערות על "מרפא לשון"

באחד משיעוריו, הזכיר הרב יוסף קאפח שהעיר הערות על "מרפא לשון".¹⁹⁰ הערות אלו לא נמצאו עד היום בין כתבי הרב, ולא היה ידוע מהו תוכנן. והנה כשעברתי על הפירושים בתאג' תשי"ט, מצאתי עשרות הערות חתומות בשם יק"א.¹⁹¹ רוב ההערות הן על "מרפא לשון", ומיעוטן על "חלק הדקדוק" ועל "נווה שלום" – חיבורו של הרב עמרם קרח על תפסיר רס"ג. הערות אלה הן מעשה ידיו של הרב יוסף קאפח, והוא חתם את שמו עליהן בראשי תיבות יק"א. נראה שאת ההערות כתב הרב קאפח על דפי ההגהה בשעה שהגיה את החיבור "מרפא לשון" ואת שאר החיבורים שנדפסו שם לפני הדפסתם, ומשום כך לא נמצא להן העתק בכתב יד.

חלק מן ההערות הללו מחזקות את דברי המחבר, כגון "ויש סמך לכך בדחז"ל" (בראשית ט, כה), "ובכל נוסחי דוקני [...] ונכון" (במדבר כב, ל).

מקצת מן ההערות הן השגות על דברי המחבר, כגון: "ראה רמב"ם במורה שלא כדברי המחבר" (בראשית מו, ד); "אין פירוש זה נכון, אלא פירושו עד שנועל את הדלת" (שמות לד, ו); "דברים אלו קשה להלמם" (במדבר יא, כח); "קשה להבין דברים אלו" (שם כא, יט); "קשה להבין דרש זה" (דברים כג, ג); "קשה להבינו" (שם ח, ד).

פעמים שהרב קאפח מציע פירוש אחר, כגון: "ולי נראה לשון רבנות ושררה" (בראשית כג, ו); "ולי נראה שפירק מטענם" (שם כד, י); "ואולי מלה מורכבת" (שם כו, כה); "ולי נראה שהוא לשון הווה" (שם לה, יח); "ולי נראה אגם מקבץ מים" (שם מא, א).

בהערות הוא מציין את חיבוריו שיצאו לאור, כגון "מאור האפלה מהדורתי" (בראשית יט, יא), "בהערותיי לספר נור אלצ'לאם" (הערה על נווה שלום שמות לד, כח), וכשהזכיר בעל "מרפא לשון" את ספר "נור אלצ'לאם", העיר הרב קאפח: "יצא לאור על ידי" (במדבר ז, כד).

190 כך שמעתי מר' יוסי פרחי.

191 יש להעיר ש"מרפא לשון" בתאג' חזון שמעון, הועתק ממהדורה זו, ורק לאחר מכן הוגה מכתב היד שהושאל מהרב שלמה קרח, ואף על פי שהמוציא לאור טרח להשמיט את הערות הרב יוסף קאפח, עדיין נותרו הערות ב"טעות". על גורל שתי הערות אחרות של סבו, הרב יחיא קאפח, על ספר "ראשי בשמים" שנותרו ב"טעות" (מפני שחתם את שמו עליהן בראשי תיבות), לאחר שהשלישית (שהיה חתום עליה הרב יחיא קאפח בשמו המלא) נמחקה על ידי העורך, ראה הרב אהרן קאפח, יריעות אהרן, ערך 'רבנו דוד בר' שלמה משרקי זצ"ל', עמ' 246.

יש להעיר שמספרן של הערות הרב יוסף קאפח בחלק ההפטרות רב. כל ההערות נכתבו תחת הכותרת "חלק הדקדוק", באופן שהערות מהרי"ץ ב"חלק הדקדוק" משולבות בין הערות הרב יוסף קאפח כשהן חתומות חה"ד.¹⁹²

ראויה לציון הערה אחת של הרב יוסף קאפח על תרגום תיבת "שמו" (הפטרות נח, פסוק ה):

ברוב הנוסחאות כתבי יד עתיקים ודפוסים מתרגם 'שמיא', אך בשני ספרים עתיקים מאד כתובים על קלף מצאנו תמיד כל 'שמו' שכלפי ה' מתרגם 'שמו' כמו שהיא בעברית. ושמעתי טעם לכך, כי 'שמו' בעברית מושאלת, ואינה מורה על עצם הדבר הנקרא כך, מה שאין כן 'שמיא' בארמית מורה על עצם הדבר הנקרא כך. והרי כלפי ה' לא נוכל לומר זאת, כי אדנות או צבאות אינם מורים על עצמות, זולתי שם המפורש בלבד, כשאנו נקרא בכנוי אדנות. ודומה לענין זה מלת 'בן', מצאנוה מושאלת. 'בני הנביאים' מתרגם 'תלמידי נביא', אבל תרגומה הארמי 'בר'. הקפידו חז"ל על זה שאמרה כלפי ה' כדאיתא בירושלמי בסוף פ"ו שבת, בא מלאך וסטרו לנבוכדנצר על שאמר 'בר אלהיך', עד שחזר ואמר די שלח מלאכיה. ומאידך מצאנו אונקלוס מתרגם בני בכורי ברי בוכרי. רצ"ע.¹⁹³

192 ראה הרב יוסף קאפח, דברים אחדים, עמ' ה, אות ז. וראה גם בן-נון, מסורת הקריאה, עמ' 36-37.

193 את ההסבר כתב לי ד"ר אורי מלמד. וזה לשונו: המילה העברית 'שמו', המצטרפת לכינויי הבורא בעברית המקרא, לא ניתרגמה לארמית היהודית של ר' יונתן בן-עוזיאל (מתקופת התנאים) כלל וכלל, והוא הותיר אותה על מתכונתה העברית, בבחינת 'קרא ותרגום אחד' = 'שמו'. וכל כך למה? שכן אם תבוא לתרגם מילולית את 'שמו' לארמית במילה 'שמיא', ביחס לשם הנורא והנכבד, הרי שאתה מצרף לו יישות מסוימת נפרדת מעצם מהותו, כמו למלך או לאדם בשר ודם. לשון אחרת, כאילו אמרת שהוא ושמו שני דברים הם, ומכאן אתה עלול להגיע לפרשנות שיש בה כפירה, הואיל והיא מתבססת מבחינה לשונית על שתי רשויות (דואליזם). ר' יונתן בן עוזיאל נמנע מכך במפגיע, ולימד אותנו אגב אורחא את דרכם של חכמי ישראל בבית שני, שהקפידו על לשונם ו'טיהרו' את הבורא מכל ספיחי הלשון שעלולים היו להתפרש בדרך הנ"ל, בבחינת לשון חד-משמעית ונקייה בתוארי הבורא השונים שבמקרא. על פי הכלל החז"לי הידוע המבחין בין רובדי הלשון העברית בבית שני: העברית המקראית לעומת העברית המשנאית, אפשר לנסח באותו הסגנון לגבי תרגומי המקרא בארמית, שהייתה אז הלשון המדוברת בעם, ונועדה לקריאה בציבור, שהקיף את כל שדרות החברה הישראלית של אותם הזמנים ולא רק את ציבור החכמים והמשכילים: 'לשון מקרא לחדוד / ולשון ארמית לחדוד'.

מכאן אולי אף אפשר למצוא תימוכין לגרסה הקדומה של חתימת המתרגם של ההפטרות: "על דא יתברך וישתבח שמה רבא קדישא" [=השם הגדול והקדוש], ולא "שמיא" [=שמו], שכן כינוי הקניין הדקדוקי על פי תרגומו המילולי גורם לייחס לבורא שייכות או בעלות על דבר שאינו במהותו, ומיד עולה הנימוק שהבאתי לעיל. עכ"ל של ד"ר אורי מלמד, ודברי פי חכם חן.

הרב יוסף צובירי

"טוב טעם" ו"מסורת מפורשת"

הרב יוסף צובירי חיבר חיבור מקיף על נוסחאות תרגום אונקלוס לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל להפטרות, תחילתו כבר בימי בחרותו בתימן. החיבור נקרא תחילה "טוב טעם", כיוון שנועד לתת טעם לנוסחאות הנהוגות בבית הכנסת "בית אלאוסטא" על פי ספרי התרגום שהיו בו.

וכפי שכותב הרב צובירי, מטרתו הראשונה והעיקרית לכתוב חיבור על התרגומים, ורק לאחר מכן הוסיף בו הערות על המקרא. וזה לשונו שם:¹⁹⁴

ואמרתי אני בלבי, כיון שגמרתי אומר להעמיד נוסחת הראשונים שהשאירו אחריהם מן התרגומים, אם כן איך אעלים עין מן המקרא. דאדרבה, חוק עלינו לשמור מסורת המקרא יותר מהתרגום כמפורסם. ולכן רעיוני העירוני לאסוף גם על המקרא דקדוק החילופים שבינינו ובין קצת מהעם בענייני הדגש והרפה, הנח והנע, הנקודות והטעמים, הלרע והלעיל.

"כשעלה הרב צובירי לארץ (בשנת תש"ד), היה בדעתו להמשיך במלאכה. לצורך זה שלח מכתב [לצנעא] לידידו הרה"ג מאיר צובירי זצ"ל, בו ביקש ממנו להשוות בין הנוסחאות שנדפסו בחומש שנקרא תאג כתר תורה, ובין הפרשה כתב יד של תרגומי המקרא וההפטרות שהיתה בבית הכנסת אֶלְאוּסְטָא, ואמנם הרב מאיר זצ"ל ריכז את חילופי הנוסחאות¹⁹⁵ ושלחם אליו לארץ ישראל. אלא שנדחקה השעה, ועקב הטרדות הסובבות את הרב זצוק"ל, לא הספיק לערוך ולסדר את שינויי הנוסחאות ולהעלות על הכתב את טעמיהם ונימוקיהם".¹⁹⁶

על אף זאת, דאג הרב צובירי להנציח אותן הנוסחאות עלי ספר בתרגומים שנדפסו ב"תאג' המרגלית"¹⁹⁷ וב"ספר התרגום" ולאחר שנים במהדורה מחודשת ומוגהת בחומש "פרשה מפורשה".

כדי שיוכל המעיין לעמוד על מקור הנוסחאות וטעמיהן, נעתר הרב יוסף צובירי לבקשת המוציאים לאור של חומש "פרשה מפורשה", והחל להשלים, לערוך ולהרחיב

194 הובא בתוך הרב עראקי ובן-נח, דברים אחדים, עמ' 12.

195 באופן שהגיה את תאג' תרנ"ד על פי כתבי היד של "בית אלאוסטא". הרב יוסף צובירי העביר לידי תאג' זה וביקש ממני להכין רשימה מסודרת של כל התיקונים, קרי ההבדלים בין כתבי היד לבין תאג' תרנ"ד, כדי שיוכל להשלים את חיבורו ולהעיר על כל שינוי ושינוי, כפי שאציין לקמן.

196 הרב עראקי הכהן ובן-נח, פתח דבר, עמ' 16.

197 ראה הרב צובירי, מבוא, עמ' ב. וכן כתב במפורש ב"הודעה גלויה" (בתוך הרב עראקי ובן-נח, דברים אחדים, עמ' 13): "אני אחראי על כל מה שהגהתי בהוצאה הנ"ל את נוסחאות התרגום של התורה וההפטרות".

את הערותיו לתרגום שנכללו בחיבורו "טוב טעם". לחיבור החדש קרא "מסורת מפורשת".¹⁹⁸

כאן המקום לציין את ההבדל העיקרי בין החיבור "מרפא לשון" לבין החיבור "מסורת מפורשת". ב"מרפא לשון", המחבר פשפש בכתבי יד ובדפוסים ובמפרשים ובספרים העוסקים בנוסחאות התרגום, וברר לעצמו את הנוסח שנראה לו מדויק ביותר יחד עם המסורת שהייתה שגורה בפיו. לעומת זאת, ב"מסורת מפורשת", התהליך היה הפוך. הנוסח הוא נוסח ידוע ומוגדר מראש (נוסח ספרי התרגום של בית הכנסת "בית אלאוטא"), והמחבר פשפש בכתבי יד ובדפוסים ובמפרשים ובספרים העוסקים בנוסחאות התרגום, וברר לו את המקורות המסכימים עם נוסחתו,¹⁹⁹ אף על פי שהוא מדגיש:²⁰⁰

רבו מאד חילופי הנוסחאות, והכל מודים כי כולם קדושים, וצור מחצבתם הכל דברי אלהים חיים, כי כולם ממקורות ישנים ומאוצרות קדושים ואין כל חדש.

פרק ד – ברוך משיב אבדה לבעליה

כאן המקום להעיר, שכמו שהובא לעיל בעניין הערותיו של הרב יחיא קאפח על "מרפא לשון" והערותיו על הפרשה שבבית הכנסת "בית אלשיך", שנדפסו בשם "דקדוק התרגום", ששמו לא נזכר כמחבר ההערות, כן עלה בגורל הערה שנכתבה על ספר "חיי שלום" (תשובה ה)²⁰¹ של הרב יחיא הכהן בעניין מצה שאינה שמורה משעת קצירה.

הרב יחיא הכהן, מחכמי תימן במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, היה תלמיד חכם ופוסק שעסק בקבלה עיונית והיה מהאחרונים שעסקו בקבלה מעשית.²⁰² הוא שימש כדיין בבית הדין בצנעא למעלה משלושים שנה, תחילה כחבר בבית דינו של הרב יוסף קארה ולאחר מכן בבית דינו של הרב שלמה קארה.²⁰³ הרב יחיא הכהן ערך סידור בנוסח שאמי עם כוונות הוי"ה, וכתב בהקדמתו: "אין צורך לחזקו וליישבו, כי

198 על פי הצעת, מן הטעמים שנתבארו שם. יש להעיר שההערות על המקרא נדפסו גם הן כחיבור נפרד כבר עשרות שנים קודם לכן בתאג' המרגלית בחיבור חדש ומורחב הנקרא בשם "מסורת מדויקת", ולאחר מכן במהדורה חדשה עם תוספות והרחבות בחומש "פרשה מפורשה".

199 כך שכל השאלות והביקורות הקנתרניות שתכליתן כיצד הכריע על פי ספר מסוים או פרשן מסוים נגד ספרים אחרים או פרשנים אחרים, אינן קשות, מפני שלא נעשה פה תהליך של הכרעה, אלא רק הסבר לנוסח הפנים והצגת המקורות המסכימים לה, מבלי להיות מחויב לציין את המקורות החולקים.

200 הרב צובירי, מבוא לתאג' המרגלית, עמ' ב.

201 זו ההערה שעוררה פולמוס, אך בספר יש הערה גם על תשובה יא. ואכמ"ל אודותיה.

202 הרב צובירי, הקבלה בתימן, עמ' 37.

203 הרב עמרם קרח, סערת תימן, עמ' לה.

הוא מיוסד על אדני פז.²⁰⁴ הוא חיבר ספר "חיי שלום" הכולל חידושים וביאורים עמוקים על חמישה חומשי תורה, רובם על דרך הקבלה, בלוויית שאלות ותשובות ופסקי דין בהלכה. נוסף על זה, שימש כרב בית הכנסת "בית אלכסאר".²⁰⁵

בידי הרב חיים ב"ר שמואל כסאר, היה ספר "חיי שלום" לרב יחיא הכהן בכתב יד. בשנת ה'תשמ"ב, הוציא לאור הרב חיים כסאר את הספר במהדורת צילום.²⁰⁶

נראה שספר "חיי שלום" זה היה גם בידי הרב יחיא קאפח, כמו שכותב נכדו הרב יוסף קאפח:²⁰⁷ "אותו כתב יד היה בספרייתו של סבי עד סביבות שנת תרצ"א, וכעת פורסם צלומו". דברים קשים יותר כתב הרב יוסף קאפח לעצמו (בשער הספר שברשותו):

הספר הזה נגנב מספרייתנו בתימן, וזכור לי בין הספרים שלנו, וסימניך בסוף שאלה ה כתב בו סבי הערה בכתב ידו לענין מצה שמורה. עתה פרסמוהו, מפני שחשבו שאין מי שזוכר, או ששכחו שגנוב הוא אתם.²⁰⁸

עדות נוספת להימצאותו של הספר בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח שמעתי בשם תלמידו, הרב משה גיאת,²⁰⁹ שטען שהוא זוכר שכתב היד היה בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח, והוא אף עיין בו בצעירותו שם.

כשנשאל הרב חיים כסאר²¹⁰ אם אמנם ספר זה היה שייך לרב יחיא קאפח, ענה שספר זה היה בבית הכנסת של משפחתו, "בית אלכסאר",²¹¹ וכשראה שהתחילו המחלוקות בבית הכנסת, לקח אותו עם שאר הספרים החשובים שהיו בבית הכנסת.²¹²

204 הרב יוסף צובירי, הקדמה, סימן ח, עמ' 10.

205 הרב יוסף צובירי, הקדמה, סימן י, עמ' 13. וראה גברא, אנציקלופדיה, עמ' 257.

206 יחד עם שני ספרים של הרב חיים כסאר, "קיץ המזבח" ו"החיים והשלום", על ידי קרן שם טוב, ירושלים תשמ"ב. מהדורה שנייה של הספר "חיי שלום" יצאה לאור בשנת תשנ"ג על ידי הרב אדמוני.

207 בפירושו על הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה, פרק ה, הערה יז.

208 תודתי נתונה לר' יוסי פרחי על שהמציא לי את תצלום השער וההערה. יש להעיר שדברים מעין אלו כתב גם הרב אהרן קאפח (מנחת אהרן, עמ' 258, הערה 53).

209 כפי שקיבלתי מבן אחותו הרב אבידור (אביגדור) דאר.

210 על ידי הרב איתמר חיים כהן.

211 נראה שספר זה נשאר בבית הכנסת מפני שהרב יחיא הכהן נפטר חשוך בנים.

212 כך נהגו גם בבתי כנסת אחרים: עם חיסול גולת תימן, בני המשפחה של בעלי בית הכנסת לקחו אליהם את ספרי בית הכנסת. לגופו של עניין, בהנחה שכל המעידים דוברי אמת, על כורחנו צריך לומר אחת מן השתיים: א. הספר "חיי שלום" היה ברשות הרב יחיא קאפח, ובדרך כלשהי הגיע לבית הכנסת "בית אלכסאר"; ב. הספר "חיי שלום" היה ברשות בית הכנסת והגיע בדרך כלשהי אל הרב יחיא קאפח. כיוון שמחבר הספר "חיי שלום", הרב יחיא הכהן, היה מארי בבית הכנסת "בית אלכסאר", האפשרות השנייה נראית סבירה יותר. לפי זה, נראה שהספר היה בבית הכנסת, כמו שאמר הרב חיים כסאר. הרב יחיא קאפח שאל את כתב היד, והוא היה זמן מה ברשותו, כמו שהעידו הרב יוסף קאפח והרב משה גיאת, שראוהו בבית מדרשו. בזמן זה, הרב יחיא קאפח העיר את הערתו בשולי הספר. ויש להעיר שמזה שהעיר בשולי הספר אין

על כל פנים, בתשובה ה' יש הערה בגיליון, והיא הובאה על ידי הרב יוסף צובירי. וקודם שהעתיקה כתב בזה הלשון:²¹³

הנה שוב ראה להר"ר עמרם קרח ז"ל שגם הוא מעיד עדות נכונה שכן ראה תשובת רבי' יהושע במלואה, וכן העתיקה בכתב יד קדשו וקבעה בגיליון ספר חיי שלום כסייעתא לפסק דינו של מהר"י הכהן.²¹⁴

אולם בבדיקה שעשיתי מצאתי שרבני תימן בדור האחרון שלמדו אצל הרב יחיא קאפח והכירו את כתב ידו של רבם, טוענים בוודאות שזהו כתב ידו של הרב יחיא קאפח ולא של הרב עמרם קרח, ואלה הם: הרב אברהם צאלח,²¹⁵ הרב משה גיאת²¹⁶ והרב יוסף קאפח.²¹⁷ גם הרב חיים כסאר, שנמנה תחילה על תלמידיו של הרב יחיא קאפח, והחזיק בכתב היד, אמר לא פעם שהערה זו יצאה מתחת ידי הרב יחיא קאפח.²¹⁸

מלבד כל אלה שזיהו את כתב ידו של הרב יחיא קאפח בשולי ספר "חיי שלום", הרב יוסף קאפח מוכיח בביאורו ל"משנה תורה" על אתר שהערה זו היא מעשה ידי סבו, שכן סבו העתיק אותה גם בשני ספרים אחרים, בשולי ספר "זבח פסח" למהר"י²¹⁹ ובשולי שו"ת "פעולת צדיק" למהר"י²²⁰, שהיה בבית הכנסת "בית אלשיך".

יש לציין שכמה מן הרבנים החפצים בידיעת האמת²²⁰ לא הסתפקו בהשערות או בהצגת שתי הדעות, אלא פנו כל אחד לעצמו אל הרב יוסף צובירי ושאלו אותו בעניין זה. הרב צובירי ענה לכל אחד ואחד מהם שמה שכתב שזהו כתב ידו של הרב עמרם

להוכיח שהספר היה שלו, שכן הייתה דרכו של הרב יחיא קאפח להעיר בשולי ספרים, גם כשאננם שלו, כמו שהוא עצמו כותב (נבכי תימן, עמ' 151), שהעיר את ההערות הנקראות בשם "דקדוק התרגום" בגיליון הפרשה שהייתה בבית הכנסת "בית אלשיך", וכן כתב הרב יוסף קאפח (בביאורו על הרמב"ם שם) שסבו העיר הערות בגיליון שו"ת פעולת צדיק שהיה בבית הכנסת "בית אלשיך". והעירני הרב איתמר חיים כהן שכן הייתה דרכם של חכמים אחרים, שהיו כותבים הגהות על כל ספר שהזדמן לידם גם אם הוא אינו שלהם, ושהרב שלום מנצורה כתב באחת מאיגרותיו שכן הוא נוהג. הרב יוסף קאפח, שזכר את הספר מבית מדרשו של סבו, הבין שהספר היה שייך לסבו ונגנב משם.

213 מגיד מראשית, סימן ל, עמ' שנג; ויצבור, חלק ג, פרק א, סימן ג, עמ' ה.

214 יש לציין שהרב שלמה קרח לא העלה מאומה מהערה זו בספרו "עריכת שלחן", מהדורה קמא, חלק א, מעמ' יג ואילך, ואף לא במהדורה החדשה של "עריכת שולחן – ילקוט חיים", חלק ה, מעמ' קנח ואילך, משום שידע שהתשובה אינה של זקנו.

215 כפי ששמעתי מיודע דבר ששאל אותו בעניין זה.

216 כפי ששמעתי מהרב אבידור (אביגדור) דאר.

217 בפירושו על משנה תורה (שם), הזכירו יהודה רצהבי בתשובות ר' יהושע הנגיד (עמ' 76, הערה 3).

218 כפי ששמעתי מהרב משה עתארי (עטרי), הרב אבידור (אביגדור) דאר והרב איתמר חיים כהן. וכן כתב הרב אדמוני (הכהן, חיי שלום, עמ' קעב, הערה 33).

219 הערה זו נדפסה על ידי הרב יוסף קאפח בתחילת ספר "זבח פסח" שהובא בתוך סידור שיבת ציון, חלק ב.

220 הרב יוסף עראקי הכהן, הרב אהרן קאפח, הרב אבידור (אביגדור) דאר והרב איתמר חיים כהן.

קֶרַח, נעשה בתום לב. לדבריו, כשקיבל את הספר מידי הרב חיים כסאר, לא נאמר לו שכותב ההערה הוא הרב יחיא קאפח, ורק נאמר לו שהספר היה בבית הכנסת "בית אלכסאר". וכיוון שהמארי שם בדור האחרון היה הרב עמרם קֶרַח,²²¹ הסיק מזה הרב צובירי שההערה יצאה מתחת ידי הרב עמרם קֶרַח. לדברי כולם, הרב יוסף צובירי לא עמד על דעתו בעניין זה. ובוודאי שתלמיד חכם זה, שהאמת הייתה תמיד נר לרגליו, לא עשה זאת במזיד, חס ושלום, שכן אף אם החזיק בדרך ובשיטה של חכמי תימן שחלקו על הרב יחיא קאפח ושיטתו בתוקף וסברו שהוא טועה ומטעה וכדומה, לא מטעם זה יגזול ממנו את דברי תורתו. וכמו שהזכרתי לעיל, לא פעם אמר לי על החיבור "דקדוק התרגום" שהוא מעשה ידיו של הרב יחיא קאפח, ולא שעה לטענת מי שייחסוהו לחכם אחר.²²²

אם כן, כשם שחרד הרב צובירי להסיר משגה מדברי מהרי"ץ באותו עניין (=מצה משומרת), כן חובה עלינו להסיר משגה מדברי הרב צובירי. ואסיים בדברי הרב יוסף צובירי²²³ באותו עניין על דברי מהרי"ץ, ונראים הדברים שייאמרו גם עליו:

221 וכמו שהוסיף הרב יוסף צובירי ואמר לרב אבידור (אביגדור) דאר, שהרב עמרם קֶרַח למד בצעירותו אצל הרב יחיא קאפח, יתרה מזאת, אף גידל אותו בביתו לאחר שהתייתם מאביו, וייתכן שגם את צורת כתיבתו למד הרב עמרם קֶרַח מהרב יחיא קאפח. פרט זה (שהרב עמרם קֶרַח גדל אצל הרב יחיא קאפח), כמעט ולא ידוע היום, ויזכר לטוב הרב אהרן קאפח שציין זאת במאמרו "גדולי רבני תימן", עמ' 80; ובמנחת אהרן, עמ' 283, הערה 5, ציין שכן כתב נכדו הרב שלמה קֶרַח במאמר "מֶרֶן רבי עמרם קֶרַח זצ"ל", עיתון המודיע, יום ה', י"ח בתשרי תשי"ט, עמ' ה'; וכן כתבו טובי (תרימת הרב קאפח, עמ' 128) וניני (פולמוס, עמ' רכו). ומצאתי שאף הרב שלום בן אברהם עזיירי כתב לרב עמרם קֶרַח: "אם לא היינו מכירים את ידיעתך, ולא היית תלמיד הרב הנזכר [הרב יחיא קאפח. אב"ן] [...] לא היינו מאשימים אותך" (היהודים והמלך בתימן, עמ' 312). ועתה ראיתי שאף הרב יוסף קאפח הזכיר את הרב עמרם קֶרַח בין תלמידי סבו (הובאו דבריו אצל פרחי, לחקופת הימים, עמ' 115).

222 יתרה מכך, אף היה מספר על גדלותו בתורה ועל הנהגותיו המיוחדות. ראה לדוגמה מה שסיפר לרב אהרן קאפח (בחורף תשמ"ט), שכשהיה הולך לשוק לקנות דבר מצווה היה משלם כמה שנדרש ולא היה מבקש הנחות. וביום שישי היה הולך לשוק וחוזר כמה פעמים לכבוד שבת, וגם כשהיה חסר לו "בוקשה" [=פרוטה], והחנווני היה אומר לו, שיביא בפעם הבאה או שהיה מוחל לו, הרב יחיא קאפח היה משאיר את המצרכים בחנות וחוזר שוב לביתו להביא את הכסף החסר, וכך נהג גם לעת זקנתו, כשההליכה הייתה קשה עליו.

אגב, יש להעיר שכפי שסיפר לי הרב יוסף צובירי, לקחו בילדותו הרב משה צארום לביתו של הרב יחיא קאפח (בעליית הבית) כדי שילמד לפניו עם עוד כמה תלמידים, וכן שמעתי מהרב משה גיאט כמה פעמים, שהוא זוכר את הרב יוסף צובירי לומד לפני הרב יחיא קאפח, והיה מדגיש שהוא זוכר איך הרב יוסף צובירי ישב למול הרב יחיא קאפח. את שמות הלומדים הקבועים וסדר ישיבתם על פי שחזורו הרב צובירי תמצא אצל שלומי, הרקע לחיבור, עמ' 79.

223 מגיד מראשית, סימן ל, עמ' שנג; ויצבור, ג, פרק א, סימן ג, עמ' ג.

ואולם מי שהאמת נר לרגליו, יסכים ויאמר בפה מלא שמצוה רבה להסיר משגה מדברי אותו צדיק [...], וחובה קדושה מוטלת עלינו לתקן את הטעות שנפלה בספרו [...] ולהביא את הדברים כרשום בכתב אמת.

פרק ה – סוף דבר

העיסוק בנוסחאות התרגום משך אליו חכמים הן מן האסכולה השאמית ("מרפא לשון" ו"מסורת מפורשת") הן מן האסכולה הדרדעית (קובצי הערות מבית מדרשו של הרב יחיא קאפח). אלה גם אלה השכילו להנציח את חיבוריהם ואת נוסחאותיהם למשמרת לכל יאבדו בתהום נשייה.

גם נוסחאות ספר התרגום (של המקרא) שהיה בבית הכנסת "בית צאלח", הונצחו על ידי הרב שמעון צאלח. לעומת זאת, שאר ספרי התרגום שתרגמו בהם בדור האחרון, לרבות ספר התרגום של ההפטרות שהיה בבית הכנסת "בית צאלח" וספרי התרגום של "בית אלשיך" לא הונצחו מעולם.²²⁴

אולם בעוד החיבורים והנוסחאות מן האסכולה השאמית נדפסו עלי ספר, דווקא נוסחאות התרגום מבית מדרשו של הרב יחיא קאפח, שטרח לתור אחריהן ולתעד אותן, לרבות הערותיו על "מרפא לשון" ועל תרגום ההפטרות וקונטרס "נוסחאות התרגום", עדיין לא הונצחו כדבעי. גם "דקדוק התרגום", שנדפס בתאג' תרנ"ד, והתרגום שהגיה הרב יוסף קאפח, נדפסו בשיבושים מרובים, והם זקוקים למהדורות חדשות. לכן יש להדפיס את כל החומר המצוי בכתבי היד ולההדיר מחדש את נוסחאות התרגום. בכלל זה יש לההדיר מחדש את ספר "מרפא לשון", שנדפס בשיבושים מרובים, ולהשוות בין שתי המהדורות שבכתב יד ולצרף אליו את מה שכתב בחיבורו "משכיל דורש". כמו כן יש לתת את הדעת להערותיהם של הרב יחיא קאפח, הרב יוסף קאפח והרב יוסף צובירי²²⁵ על "מרפא לשון".

כל הבא לערוך את נוסח התרגום על פי מסורת הרב יחיא קאפח, צריך לתת את דעתו לפרשיות דפוס (קרי: תאג' תרנ"ד) הנמצאות אצל זקני תימן הנמנים עם אסכולת הרב קאפח. לנגד עיניי היו פרשיות רבות כאלה (עם הערות שיצאו מתחת ידי הרב יחיא אביץ', הרב יוסף ק'רח, הרב משה גיאת, ר' שמעון דהבאני, ר' יעקב סרי. כמו כן שמעתי

224 להבדיל מבית הכנסת "בית צאלח", שנעשו כאן בארץ ניסיונות לשמר את מנהגיו ומסורותיו, לא נעשה אף ניסיון להתחקות אחר מנהגי בית הכנסת "בית אלשיך" ומסורותיו, וכל שכן שלא נעשה ניסיון לשמר אותם. ראה עראקי הכהן ובן-נון (מבוא, עמ' 14).

225 שגם הוא העיר פה ושם על "מרפא לשון" בחיבורו "מסורת מפורשת". יש להעיר שגם המדקדק ר' משה בעדני, השאיר הערות רבות בכתב ידו על "מרפא לשון" (כן שמעתי מבנו הרב אביגד בעדני).

על פרשיות הנמצאות ברשות הרב יחיא ניסים מנצורה, ר' עמרן סרי ועוד), ובכולן הערות ותיקונים בגיליונות ובין השיטין.

במאמר זה, העוסק בתרגום אונקלוס, ניתן להבחין בין שתי גישות שהיו בתימן. הגישה האחת (גישת הרב יחיא קרח ומי שהנציחו את נוסחאות התרגום בספרי התרגום של בית הכנסת "בית צאלח", "בית אלאוסטא" ועוד) בוחנת כתבי יד עתיקים, אך אינה מגדירה מראש שהיא מחויבת להם לבלתי סור מהם ימין ושמאל. הגישה השנייה (מבית מדרשו של הרב יחיא קאפח), קובעת את הנוסחאות אך ורק על פי כתבי היד העתיקים, הרבה פעמים גם אם הן נוסחאות עתיקות שאבד זכרן כבר לפני מאות שנים. אדרבה, לשיטתם, זהו שבחם, שהם "מחזירים העטרה ליושנה". בדרך זו נהגו גם בנוסח התפילה ובסדרי הלימוד ובעיסוק בספרי מחשבה ופילוסופיה יהודית ועוד.²²⁶

וזאת יש לדעת. ככל שנפשפש בכתבי יד עתיקים יותר, נמצא מגוון נוסחאות, מהן בבליות, שכבר אבד זכרן זה מאות שנים ממסורת תימן. ראה למשל מה שכותב הרב יחיא קרח בסוף "מחברת הכללים":²²⁷

ואנחנו מצאנו ספרי הקדמונים מנוקדים לעולם, אבל אינו ניקוד מוסכם בכל הספרים בסגנון אחד, אלא יש מהם מנוקדים כפי דרך לשוננו עתה, ויש מהם עתיקים מאד מנוקדים שלא כפי לשוננו, כגון כל תרגום אֶלְהִינוּ - אֶלְהֵיךְ, אֶלְהֵנָּא, אֶלְהֵךְ, לא כמו שאנו (קורים) [קורין] אֶלְהֵנָּא, אֶלְהֵךְ. (וכן) [וכן] כל לשון תרגום, אל"ף אית"ן בתוספת יו"ד, כמו תרגום אשמור - איטר, אדעה - אידע, שעושים יו"ד במקום הדגש, ולא כמו שאנו קורים אֶטֶר, אֶדַע. וכן תרגום אעברה - אעיבר, והרבה שינויים שאינם נאותים ללשוננו. וכתב אלו הספרים וניקודם אינו משתנה משאר כתבי אנשי תימן הקדמונים, שאי אפשר לומר שהם היו מארצות אחרות בלי שום ספק.

למותר לציין, כי גם בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח, לא ראו צורך לאמץ ולהנציח גרסאות עתיקות מהסוג הנ"ל.

ניתן להרחיב ולעסוק בהבדלים בין הגישות, לעמוד על מעלותיהן וחסרונותיהן, אך בסופו של דבר יש לזכור שרוב חכמי תימן בדור האחרון התנגדו לרפורמה שהציעו התומכים בגישה השנייה, ועל כך ניטשה מחלוקת עזה בקהילה.

לסיום, ראיתי להעתיק כאן מה שכתב בעל ספר "מעט צרי":²²⁸

226 אמנם מובן שמכורח המציאות גם גישה זו נאלצה "להתפשר", ואינם מתפללים כנוסח הרמב"ם בדיוק, ואף לא קוראים בתורה על פי נוסח כתבי היד ועוד.

227 תאג' תשי"ט, עמ' ח. הנוסח שלהלן הושווה לכתב יד המחבר, והשינויים שבכתב היד מצוינים בסוגריים מרובעים.

228 הרב יעקב זאב לב, עמ' 5.

וכבר אמר החכם, כי אילו ידענו בודאות שבידינו הנוסח המדויק של תרגום אונקלוס, היינו נדחקים לפרש דבריו אף בדרך רחוקה מאוד, או היינו תולים חוסר הבנתנו בקוצר דעתנו. אך כשיש לפנינו שתי נוסחאות, והאחת מהן תמוהה היא, מה טעם כי נעדיף הגרסה התמוהה, שיתכן ונפלה בה טעות בהעתקה, ודוקא בה נשלים פרשיותינו עם הציבור.

כעין זה ענה הרב רצ"א צארם, כשנשאל על ידי הרב שלום רדאעי²²⁹ על ווי"ן דאמת ויציב ועל נוסחת "נטע / נטעה בתוכנו", והשיב: "מאי נפקא מינה אם יאמר או לא יאמר". וכשנשאל, "והלא אין בתכלאל קדמוניות", השיב: "וכי יש לנו תכלאל מימות הגאונים?". ודברי פי חכם חן.

הקדמתו הקצרה של הרב חיים בן שלמה כסאר
(ברשות ר' פנחס כהן ז"ל)

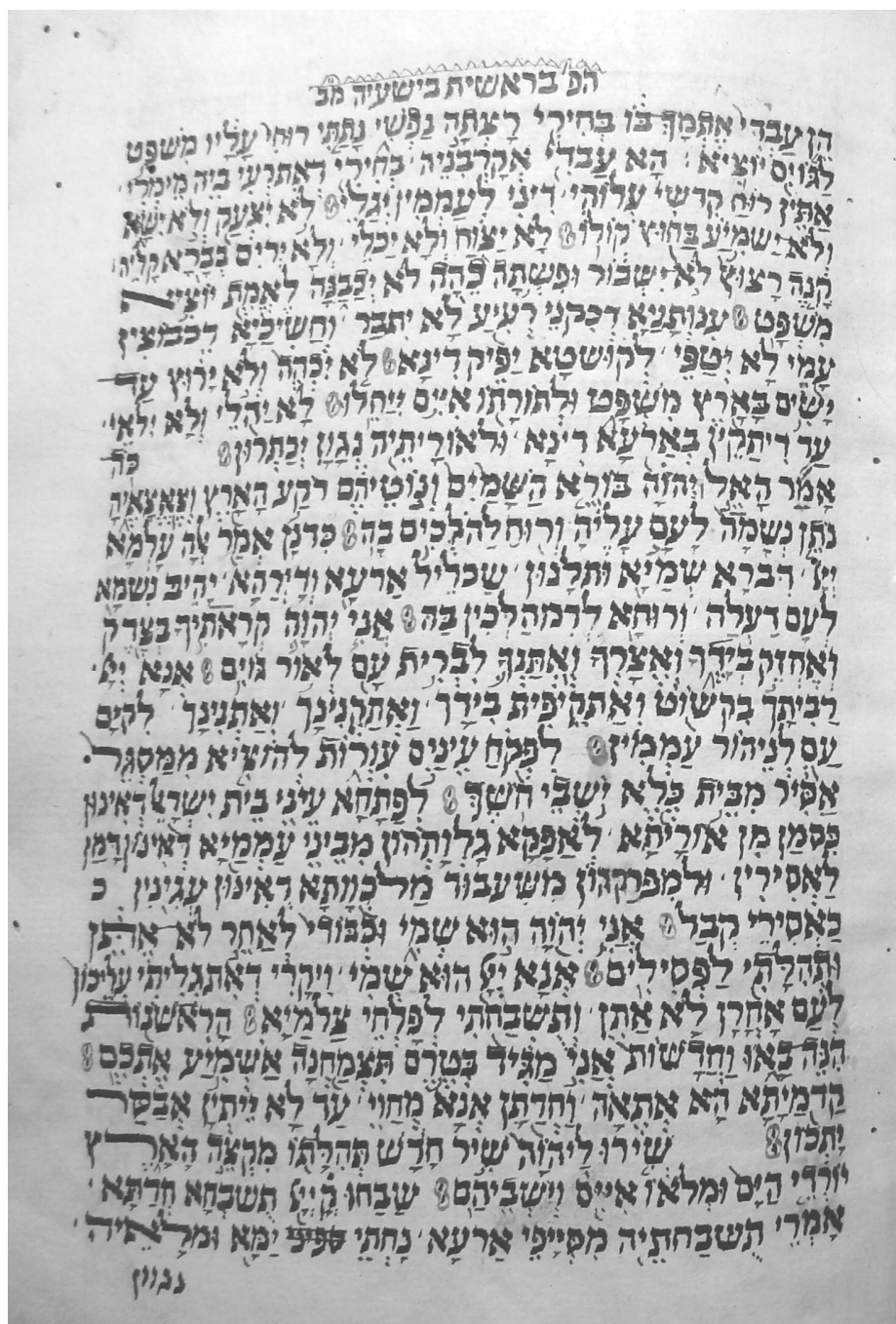
הקדמת הסופר

אמר הכותב הנה הצגתי לפניך הנוסחאות
המדרויות אשר תרו רבותי בספרי תימן
היסנות אשר עדיין לא עברה עליהן יד בולשת לעקר
נטיעותיהן המפוזרות ועדיין התמוהי זהב באבירה
דבר דבור על חפציו ולא הורק מכלי כל על כן עמד
טעמו בו וגרסותיו המסומרות מימי אבותינו הגר
הם מקודרים על אדני פז ותיקר בעצי
להקדירן לפני כל קורא כסדר הפקודים גם הנוסחאות
אשר הגיהן באחרונה לא נמנעתי מלכתבן חף אס לא ש
שערום אבותינו הראשונים כי בזמננו זה מחקרין הלימוד
חזרו הנוסחאות הקדמוניות כטעויות בספרים בעיני המון
העם גם העויר והפקיח מהם שולח ידו בספרים לשחתן ו
ולשבש קריחתן בלי מורה ומלמד אשר על זה אמרו רבות
זל יד לספרים הקדש ודי לאבין " כתיבת יד
הסופר

פה צנע

צחי' כדאריס מלך קוליס נ"ד

דף מתוך ספר הפטריות קרא ותרגום בכתב ידו של הרב יחיא קאפח
(ברשות ר' שגיב מחפור)



דף מתוך קונטרס "נוסחאות התרגום" של הרב יחיא קאפח
(ברשות ר' שגיב מחפוד)

נוס' הר' אונקלוס אשר העתקנו אני והענוח כמנ"י יחיא קרח וכלה
מעפר ישן על קלף מנוקד ומלמעלה המוקדא נהר' ולא נמצא
בניקוד המוקדא כל מעקד בקמץ אלא בחולם' וכן לא נמצא שם
חה ככה אלא כדירי"

פרשת בראשית

ולמקוה המים' ולבית כנענה מים' בדשא הארץ הוי' ארעא'
ט'ס ידיר' עז לא הוד בארעא' כי לא המטיר' ה'
ל'הים' ארי לא אחיה ה' ל'הים מערא' וארם חין לעבד אר
הארמ' ארמ' ומשם יפרד' יהפ'ס' נהב' וד'ה' ה'
הסב' ה'ח' מוקי' הוא ההלך' הוא מדל'ך' עור פנוד' בקבל' ה'
לרא' מה יקרא ל' למעוזי מ' יקרי לה' לא מעא עור פנוד'
בקבל' ויב' ח' ואת' ה' והנחש היה ערוס' ה' ערים' אפ' ז'
כי אומר ל'הים' בקשטא אמר ה' ואין בו ארי' ונפ'חו' יהפ'חו'
כל' וי' השוק' ה' ה' ודוד' נאט' בוע' כד'ע'ה'
עז שוב' והיה' אס כל חי' תימא' לעבד ח' הארמ'
למעכל' בארעא' וישב' מקד'ס ל'ג' ואשרי' מנח' ל'ה'
מנח' ס' קרבנא' וישע' (ה' דע' מ' קי') ל'ה' ז'
בהכל' נ'ל'ה' דמי אחי' דם זרע' דע'ד' כי העבד אר
הארמ' בארעא' כל הר' קי' קטול' קי' באר' נר' בארעא'
ג' ומטל' נ'ל' בג' דע' כל הפ' כנור' דמ' עכ'
פוס'

ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים

- אלנדאף, שרידי תימן
הרב אברהם אלנדאף, חוברת שרידי תימן (אוצר ספרי תימן), ירושלים תרפ"ח.
- אלשיך, הקדמה
הרב נתנאל אלשיך, "הקדמה", בתוך חומש תורת אבות, חלק א, עמ' ח-יד.
- אריה, אוהל יוסף
הרב אברהם אריה, אוהל יוסף, באר-יעקב תשל"ג.
- בן-אהרן, בית אלשיך
צפורה בן-אהרן (אלשיך), בית אלשיך לדורותיו, תל-אביב תשמ"ח.
- בן-דוד, בית האבן
הרב אהרן בן-דוד, בית האבן – הליכות יהודי צפון תימן, קרית-עקרונ תשס"ח.
- בן-נון, הניקוד
אדם בן-נון, "על הניקוד ומסורת הקריאה בתימן", בתוך מסורה ליוסף ו (תשס"ט), עמ' 463–485.
- בן-נון, מסורת הרב אלשיך
אדם בן-נון, "מסורת הרב יחיא אלשיך זצ"ל", בתוך איגרת הפורים, בני-ברק תשע"ג, עמ' 241–264.
- בן-נון, מבוא
אדם בן-נון, "מבוא", בתוך מגורת המאור עם הפירושים נפש יהודה וחק יעקב, בני-ברק תשע"ב, עמ' 71–122.
- בן-נון, מסורת הקריאה
אדם בן-נון, "על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח", בתוך מסורה ליוסף ז (תשע"ג), עמ' 33–46.
- גברא, אנציקלופדיה
משה גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, חלק א, בני-ברק תשס"א.
- גלוסקא, מעמד התרגומים
יצחק גלוסקא, "המעמד של התרגומים הארמיים למקרא ולשונם בתרבות יהודי תימן", תהודה 18 (תשנ"ח), עמ' 63–66.
- גמליאל, היהודים והמלך
הרב שלום גמליאל, היהודים והמלך בתימן, ירושלים תשמ"ז.
- גמליאל, חכמי היהודים
הרב שלום גמליאל, חכמי היהודים בתימן, ירושלים תשנ"ב.
- גמליאל, פעמי העלייה
הרב שלום גמליאל, פעמי העלייה מתימן, ירושלים תשמ"ט.
- גרבר, ספרי הקודש
נח גרבר, אנו או ספרי הקודש שבידינו?, ירושלים תשע"ג.

גרידי, הדפסות ראשונות	שמעון גרידי, "הדפסות ראשונות של עולי תימן", בתוך סעי יונה – יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1984, עמ' 85–100.
גרידי, הקדמת המפקח	שמעון גרידי, "הקדמת המפקח על הדפסת ה'תאג'", בתוך כתר תורה, יפו-תל-אביב ת"ש, עמ' ג-ו.
הכהן, חיי שלום	הרב יחיא הכהן, חיי שלום, בעריכת הרב עזרא אדמוני, ניו-יורק תשנ"ג.
חבארה, בתלאות תימן	יוסף שלום חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל.
טובי, הקהילה התימנית	יוסף טובי, הקהילה התימנית בירושלים, ירושלים תשנ"ד.
טובי, מגילת תימן	יוסף טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו.
טובי, מכון בן צבי	יוסף טובי, כתבי היד התימניים במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ב.
טובי, רבי יחיא קורח	יוסף טובי, "רבי יחיא קרח וחיבורו מרפא לשון על תרגום אונקלוס", בתוך העברית ואחיותיה ב-ג (תשס"ב-תשס"ג), עמ' 205–225.
טובי, תרומת הרב קאפח	יוסף טובי, "תרומת הרב יוסף קאפח לחקר יהדות תימן", בתוך ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת-גן תשס"א, עמ' 117–131.
טור-סיני, הלשון והספר	נפתלי הרץ טור-סיני, הלשון והספר, ירושלים תשי"א.
ייבין, מסורת הלשון	ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.
יצחק הלוי א', איש ימיני	הרב אבירן יצחק הלוי, איש ימיני, חלקים א-ד, בני-ברק תשע"א-תשע"ג.
יצחק הלוי י', מגלות לגאולה	יהודה יצחק הלוי, מגלות לגאולה, חולון תשנ"א.
כהן, כיסוי ספר תורה	הרב איתמר חיים כהן, "כיסוי ספר תורה בשעת הברכה", אור ישראל, כתב עת תורני לדברי הלכה, מחשבה וספרות א (תשמ"ו), עמ' מב-מז.
כהן, פתח האוצר	הרב איתמר חיים כהן, "פתח האוצר", בתוך אוצרות תימן תשובות ופסקים, חלק א, בני-ברק תשמ"ה.

כהן, שר השלום	הרב איתמר חיים כהן, שבט כהונה – שר השלום, בני-ברק תשע"ב.
כסאר, ראשית העלייה	הרב שלום כסאר, "ראשית עלייתם של יהודי תימן", בתוך הראל – קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, בעריכת יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 236–242.
כשר, תרגומי המקרא	רמון כשר, "תרגומי המקרא הארמיים", פעמים 83, עמ' 70–107.
לב, מעט צרי	הרב יעקב זאב לב, מעט צרי, חלק א, ירושלים תשס"ב.
מורג, ארמית במסורת תימן	שלמה מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח.
מורג, העברית	שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
מורג, מסורות הדרות	שלמה מורג, "מסורות הדרות בכפיפה אחת", בתוך הראל – קובץ זיכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, בעריכת יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 149–159.
מורג, מסורות הלשון	שלמה מורג, "מסורות הלשון של יהודי תימן", בתוך יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שנו–שסו.
מורג וקארה, ארמית בבלי	שלמה מורג ויחיאל קארה, ארמית בבלי במסורת תימן: שם העצם, עדה ולשון כד, ירושלים תשס"ב.
מצ'מוני, זיכרונות	הרב יוסף מצ'מוני, "זכרונות רבי יוסף מצ'מוני – העלייה הראשונה מארץ התימן לארץ ישראל והרפתקאותיה", בתוך נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 207–244.
נגאר, נפלאותיך בתימן	הרב שלום נגאר, נפלאותיך בתימן, [הוד-השרון תשנ"ו].
נחום, מכמנים	יהודה לוי נחום, מכמנים מחשיפת גנזי תימן, תל-אביב התש"ן.
נחום, צהר	יהודה לוי נחום, צהר לחשיפת גנזי תימן, תל-אביב תשמ"ו.
נחשון, דיוקנאות	יחיאל נחשון, דיוקנאות, נתניה תשנ"ד.
ניני, פולמוס	יהודה ניני, "פולמוס מעניין וויכוח עקר על חכמת הקבלה בין חכמי תימן בראשית המאה", מיכאל יג (תשנ"ז), עמ' רטו–רמג.
ניני, תימן וציון	יהודה ניני, תימן וציון, ירושלים תשמ"ב.

הרב יעקב ספיר, אבן ספיר, חלקים א-ב, ליק 1866 [דפוס צילום: ירושלים תש"ל].	ספיר, אבן ספיר
אברהם עובדיה, נתיבות תימן וציון, תל-אביב תשמ"ה.	עובדיה, נתיבות תימן
הרב יוסף עראקי הכהן, "פתח דבר", בתוך ספר התרגום, בני-ברק התשנ"ו, עמ' א-ד.	עראקי הכהן, פתח דבר
הרב יוסף עראקי הכהן ואדם בן-נח, "דברים אחדים", בתוך פרשה מפורשה, חלק ג, עמ' 11–12.	עראקי ובן-נח, דברים אחדים
הרב יוסף עראקי הכהן ואדם בן-נח, "מבוא", בתוך סידור כנסת הגדולה השלם לשמיני עצרת, בני-ברק תשס"ח, עמ' 9–20.	עראקי ובן-נח, מבוא
הרב יוסף עראקי הכהן ואדם בן-נח, "פתח דבר", בתוך פרשה מפורשה, חלק א, עמ' 11–18.	עראקי ובן-נח, פתח דבר
הרב אברהם ערוסי, "קורא הדורות", בתוך מיצירות ספרותיות בתימן, בעריכת יהודה לוי נחום, חולון תשמ"א, עמ' קעח-קנט.	ערוסי א', קורא הדורות
הרב רצון ערוסי, "ייחודו של תכלאל משתא", בתוך תכלאל משתא – שבזי, ירושלים תשמ"ו, חסר ציון הדפים.	ערוסי ר', משתא
הרב רפאל בנימין פוזן, "תרגום אונקלוס בכתבי הרמב"ם", בתוך ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת-גן תשס"א, עמ' 236–256.	פוזן, תרגום אונקלוס
יוסף פרחי, "לתקופת הימים – הרב יוסף קאפח מספר על סבו הרב יחיא קאפח", בתוך מסורה ליוסף ח (תשע"ד), עמ' 95–122.	פרחי, לתקופת הימים
הרב יצחק פרנק, דיקא נמי, ירושלים תשנ"ו.	פרנק, דיקא נמי
הרב שמעון צאלח, "מבוא", בתוך כתר תורה חזון שמעון, א, בני-ברק תשנ"ו.	צאלח, מבוא
משה צדוק, מחשבת ישראל בתימן, תל-אביב 1986.	צדוק, מחשבת ישראל
הרב יוסף צובירי, מגיד מראשית, בני-ברק תשע"א.	צובירי, מגיד מראשית
הרב יוסף צובירי, "תורת הקבלה והשתלשלותה ביהדות תימן", בתוך קונטרס אמת ליוסף, פתח-תקוה תשס"ב, עמ' 27–38.	צובירי, הקבלה בתימן

הרב יוסף צובירי, "הקדמה", בתוך סדור כנסת הגדולה, עם אמ"ת ויצ"ב, חלק א, תל-אביב-יפו תשל"ו, עמ' 1–28.	צובירי, הקדמה
הרב יוסף צובירי, "הקדמה והסכמה", בתוך ספר התרגום, עמ' 5–8.	צובירי, הקדמה והסכמה
הרב יוסף צובירי, "הקדמה שניה למסורת מדוייקת ומסורת מפורשת", בתוך פרשה מפורשה, חלק ג, עמ' 34–36.	צובירי, הקדמה שנייה
הרב יוסף צובירי, ויצבור יוסף בר, חלקים א-ד, ירושלים תשנ"ט-תש"ס.	צובירי, ויצבור
הרב יוסף צובירי, "מבוא", בתוך תאג המרגלית, ירושלים תשכ"ד.	צובירי, מבוא
הרב אהרן קאפח, גדולי רבני תימן, ירושלים תשמ"ט.	קאפח א', גדולי רבני תימן
הרב אהרן קאפח, יריעות אהרן, ירושלים תשס"ג.	קאפח א', יריעות אהרן
הרב אהרן קאפח, מנחת אהרן, ירושלים תשס"ז.	קאפח א', מנחת אהרן
הרב אהרן קאפח, "עיונים בפסקי הרב יחיא קאפח זצ"ל", בתוך משוב יוסף – ספר היוכל לכבוד פרופ' יוסף טובי, חלק ב, חיפה תשע"א, עמ' 125–143.	קאפח א', עיונים
הרב יוסף קאפח, "דברים אחדים" בתוך תאג תשי"ט, עמ' ב-ג.	קאפח יוסף, דברים אחדים
הרב יוסף קאפח, "רבנים יוצאי תימן בירושלים", בתוך סעי יונה - יהודי תימן בישראל, תל-אביב 1984, עמ' 75–84.	קאפח יוסף, יוצאי תימן
הרב יוסף קאפח, "מבוא", בתוך הרי"ף למסכת חולין, ירושלים תש"כ, עמ' 4–12.	קאפח יוסף, מבוא
הרב יחיא קאפח, "אגרת הרב יחיא קאפח ז"ל על נבכי תימן", בתוך מתימן לציון, בעריכת שמעון גרידי וישראל ישעיהו, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 148–152.	קאפח יחיא, נבכי תימן
מנחם צבי קדרי, "מחקר תרגום אונקלוס בימינו: מעמד המחקר ותפקידיו", בתוך המקרא ותולדות ישראל, בעריכת בנימין אופנהיימר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 341–374.	קדרי, מחקר התרגום
צמח קיסר, מסורות שבעל-פה ומסורות שבכתב של לשון	קיסר, מסורות

המשנה: תצורת שם העצם במסורת תימן, עדה ולשון כג, ירושלים תשס"א.

קיסר, מסכת יומא צמח קיסר, ניקודה של מסכת יומא עפ"י מסורת תימן, רחובות תשמ"ו.

קיסר, תופעה אחת צמח קיסר, "על תופעה אחת בתצורת הפעל בלשון חכמים התימנית", בתוך מבועי אפיקים מחקרים במורשת יהדות תימן ובתרבותה – ספר היובל, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 221–228.

קרואני, מעשה נסים [הרב יצחק קרואני], מעשה נסים, בני-ברק תשנ"ז.

קרח יחיא ע', תשובה יחיא (בן הרב עמרם) קרח, תקוני שבועים וחסרונות בפירושי ה'תאג', ירושלים תשמ"א.

קרח יחיא ש', משכיל הרב יחיא (בן הרב שלום) קרח, משכיל דורש, בעריכת הרב שלמה קרח, תל-אביב תשכ"ד.

קרח ע', סערת תימן הרב עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.

קרח ע', פתח דבר הרב עמרם קרח, "פתח דבר", בתוך [דיואן] חפץ חיים – שירי אבא שלם שבזי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 11–13.

קרח ש', בשער הספר הרב שלמה קרח, "בשער הספר", בתוך משכיל דורש, תל-אביב תשכ"ד, עמ' ג-ה.

קרח ש', מבוא הרב שלמה קרח, "מבוא", בתוך משכיל דורש, עמ' ז-כב.

קרח ש', על הנספחות הרב שלמה קרח, "על הנספחות", בתוך משכיל דורש, עמ' קצז-קצט.

רצהבי, תורתן יהודה רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית-אוננו תשנ"ה.

שישא, ספר יא"ר הרב אברהם הלוי שישא, "ספר יא"ר הנקרא פתשגן?", צפונות ז (תש"ן), עמ' סו-ע.

שלומי, הרקע לחיבור אמנון שלומי, "הרקע לחיבור הספר 'אמונת ה' וזהות מחברו", תהודה 22 (תשס"ב), עמ' 78–83.

שלמה, שערי שלמה הרב אלמוג שלמה (אכלופי), שערי שלמה, ירושלים תשס"ה.

חומשים	
חזון שמעון	הרב שמעון צאלח, כתר תורה חזון שמעון – התאג' השלם, חלקים א-ה, בני-ברק תשנ"ו-תשס"ב.
ספר התרגום	הרב יוסף עראקי הכהן, ספר התרגום, בני-ברק תשנ"ו.
פרשה מפורשה	הרב יוסף עראקי הכהן ואדם בן-נון, פרשה מפורשה, חלקים א-ג, בני-ברק תש"ס.
תאג' המרגלית	יוסף חסיד, ספר כתר תורה תאג' המרגלית, חלקים א-ב, ירושלים תשכ"ד.
תאג' ת"ש	משה נחום לוי, כתר תורה – תאג, בפיקוח שמעון גרידי, יפו-תל-אביב ת"ש.
תאג' תרנ"ד	הרב שלום עראקי והרב אברהם נדאף, ספר תורה הנקרא בלשון קדמונינו תאג', חלקים א-ב, ירושלים תרנ"ה-תרנ"ט.
תאג' תשי"ט	יוסף חסיד ושלמה סיאני, ספר כתר התורה ה"תאג'" הגדול חמשה חומשי תורה כולל חמשים מפרשים, חלקים א-ה, ירושלים תשי"ט.
תורה הדורה	יוסף חסיד, תורה הדורה – פרשה תאג' כתב יד מקורי, חלקים א-ב, ירושלים תשל"א.
תורת אבות	הרב נתנאל אלשיך, חמישה חומשי תורה תורת אבות, חלקים א-ב, בני-ברק תשנ"ח-תש"ס.
תורת חיים	תורת חיים, חלקים א-ז, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ו-תשנ"ג.

